

Nagele Zuiderwinkels

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Omslag: complex Zuiderwinkels gezien vanuit het zuiden in noordelijke richting,
vermoedelijk in de jaren zestig (bron: nai.nl).

Nagele Zuiderwinkels

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Leon van Meijel

Van Meijel – adviseurs in cultuurhistorie, Nijmegen

&

Teake Bouma

Teake Bouma architectuur / stedenbouw, Delft

m.m.v.

Angelique Friedrichs (SRAL) voor de kleurverkenning

Evelien van Es voor het archiefonderzoek in het NAI

Nijmegen, januari 2014

In opdracht van

Gemeente Noordoostpolder

“De betekenis van de winkels enerzijds voor het dorp zelf, anderzijds voor de verspreid liggende boerderijen in de omgeving, komt tot uitdrukking door de plaatsing langs de toegangsweg, en in de beslotenheid van de gevormde voetgangerspromenade.”

(quote: L. Stam-Beese, bron: Museum Nagele).

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	4	WAARDERING	38
aanleiding	4	waardenkaarten	38
opdracht en methodiek	4	overwegingen	38
rapportage en leeswijzer	5		
INVENTARISATIE	7	CONCLUSIES	42
dorpsplan nagele	7	inleiding	42
zuiderwinkels	9	aanbevelingen en aandachtspunten	42
lijnbaan in de polder	11	BIJLAGES	44
algemene karakteristiek	13	1: geraadpleegde bronnen	44
onderlinge verschillen	15	2: kleurverkenning	46
ANALYSE	17	COLOFON	53
dorpsplan nagele	17		
zuiderwinkels	19		
mathematisch grid	21		
stedenbouwkundige opzet	23		
programma	25		
openbare ruimte	27		
privé en openbaar	29		
oriëntatie	31		
binnen - buiten	33		
architectuur	35		
kleurgebruik	37		

INLEIDING

AANLEIDING

In het projectplan Uitvoeringslab Nagele en het ontwikkelperspectief Nagele is aangegeven dat het van belang is voor de aantrekkingskracht van Nagele dat het voorzieningenniveau in het kerngebied weer economisch gaat functioneren. Het kerngebied bestaat uit de deellocales Noorderwinkels, Schokkererf en Zuiderwinkels. Het complex Noorderwinkels krijgt een woonbestemming en Schokkererf wordt het ruimtelijke en functionele 'visitekaartje' van Nagele. Getracht wordt de winkelfuncties van Noorderwinkels te verplaatsen naar Zuiderwinkels. Daarvoor is een opwaardering van Zuiderwinkels noodzakelijk. Dit complex heeft momenteel namelijk niet de uitstraling en daarmee de kracht om economisch te functioneren: drie van de vijf winkels staan leeg, drie van de vijf woningen zijn onbewoond cq. staan te koop en er is veel vernieuwd en achterstallig onderhoud. Het draagvlak voor specialistische winkels voor dagelijkse levensbehoeften is weggevallen. Alleen een supermarkt overleeft. Het complex van vijf vrijwel identieke winkelwoningen aan een voetgangersstraatje is halverwege de jaren vijftig gerealiseerd naar ontwerp van Van den Broek & Bakema en Romke de Vries. Ondanks de leegstand en de beroerde staat van onderhoud van de bebouwing en het gewijzigde gebruik en eigendomsverhoudingen in de openbare ruimte vormt Zuiderwinkels nog steeds een bijzonder ensemble in Nagele. Omdat het complex nog in redelijk goede bouwkundige staat verkeert, denkt de gemeente aan een (grondige) renovatie met het doel om Zuiderwinkels een economisch duurzame toekomst te bieden als hét

voorzieningencentrum van Nagele. Daarbij staat behoud van de cultuurhistorische kenmerken en waarden voorop, omdat Nagele door het Rijk is aangewezen als één van de dertig wederopbouwgebieden van nationaal belang. Om de kernkwaliteiten goed in beeld te krijgen, heeft de gemeente Noordoostpolder een bouwhistorisch onderzoek geïnitieerd.

OPDRACHT EN METHODIEK

Aan *Van Meijel – adviseurs in cultuurhistorie* is opdracht verleend voor een bouwhistorisch onderzoek naar het complex Zuiderwinkels. Deze opdracht is als volgt omschreven en vastgelegd:

- Het beschouwingsniveau van het onderzoek heeft betrekking op fysieke en ruimtelijke aspecten van het *exterieur* van de gebouwen en op de ruimtelijke context van de gebouwen binnen het complex.
- Omwille van de onafhankelijkheid en objectiviteit wordt het onderzoek uitsluitend gebaseerd op cultuurhistorische overwegingen. Bouwtechnische staat, gebruikersbelangen, ontwerpoverwegingen en/of financiële aspecten worden bij de *waardering* buiten beschouwing gelaten. Daarentegen wordt in de *advisering* wel nadrukkelijk rekenschap gegeven van de beoogde renovatie/herbestemming.
- De werkwijze bestaat uit de componenten archiefonderzoek, literatuurstudie¹, veldwerk en uitwerken, en de stappen inventariseren, analyseren, waarderen en adviseren. Deze werkwijze resulteert in:
 - Een typering van het complex met aandacht voor relevante (cultuur)historische achtergronden en feiten.
 - Een analyse van het complex met aandacht voor de belangrijkste ontwerpthema's en het bijbehorende handschrift (toen en nu) voor zover relevant voor de

¹ In de bijlage 'geraadpleegde bronnen' staat puntsgewijs aangegeven welke archieven, publicaties en sites zijn gebruikt voor het onderzoek.

waardestelling en de beoogde opwaardering. Bovendien komt een kleurhistorische verkenning aan bod, waarbij de oorspronkelijke kleurstelling van de beschilderde onderdelen van het complex in kaart worden gebracht en beknopt toegelicht

- Een waardering van het complex in onderdelen, weergegeven op tekeningen waarbij in drie kleuren gradueel onderscheid wordt gemaakt in hoge, positieve en indifferente monumentwaarden.
- Een advies over het complex met – vanuit cultuurhistorisch perspectief – aanbevelingen en aandachtspunten op hoofdlijnen voor de beoogde opwaardering.

Voor deze opdracht heeft Leon van Meijel een team geformeerd met architect / stedenbouwkundige Teake Bouma uit Delft. Samen hebben zij de inventarisatie, analyse, waardering en advisering verzorgd. Voor het archiefonderzoek is assistentie verleend door Evelien van Es uit Rotterdam die in het NAI de archieven van de bureaus Van den Broek & Bakema en Romke de Vries heeft gescreend. Voor de specialistische kleurverkenning is samenwerking aangegaan met Angelique Friedrichs van de Stichting Restauratie Atelier Limburg uit Maastricht.

RAPPORTAGE EN LEESWIJZER

Het eerste inventariserende hoofdstuk omvat een typering op hoofdlijnen van het complex aangevuld met relevante cultuurhistorische achtergronden. Welke ideeën en aspecten van de bouwgeschiedenis zijn relevant voor de waardestelling en de beoogde opwaardering? Het tweede analytische hoofdstuk gaat in op de oorspronkelijke ontwerputgangspunten en het handschrift, en confronteert die met de huidige situatie.

Welke stedenbouwkundige en architectonische thema's zijn relevant voor de waardestelling en de beoogde opwaardering? De analyse uit het *Handboek Nagele* dient daarbij als vertrekpunt voor een meer specifieke uitwerking op complexniveau.

Het derde waardestellende hoofdstuk omvat waarderingskaarten van het complex met een korte toelichting. Welke aspecten op de verschillende schaalniveaus zijn in meer of minder mate cultuurhistorisch van belang? Wat zijn de kwaliteiten en knelpunten? In het afsluitende concluderende hoofdstuk volgt een puntsgewijs overzicht van aanbevelingen en aandachtspunten. Welke waarden moeten gekoesterd of versterkt? Waar liggen kansen en bedreigingen bij de beoogde opwaardering van het complex?

In de bijlagen zijn opgenomen een overzicht van geraadpleegde bronnen en de complete rapportage van de kleurverkenning.

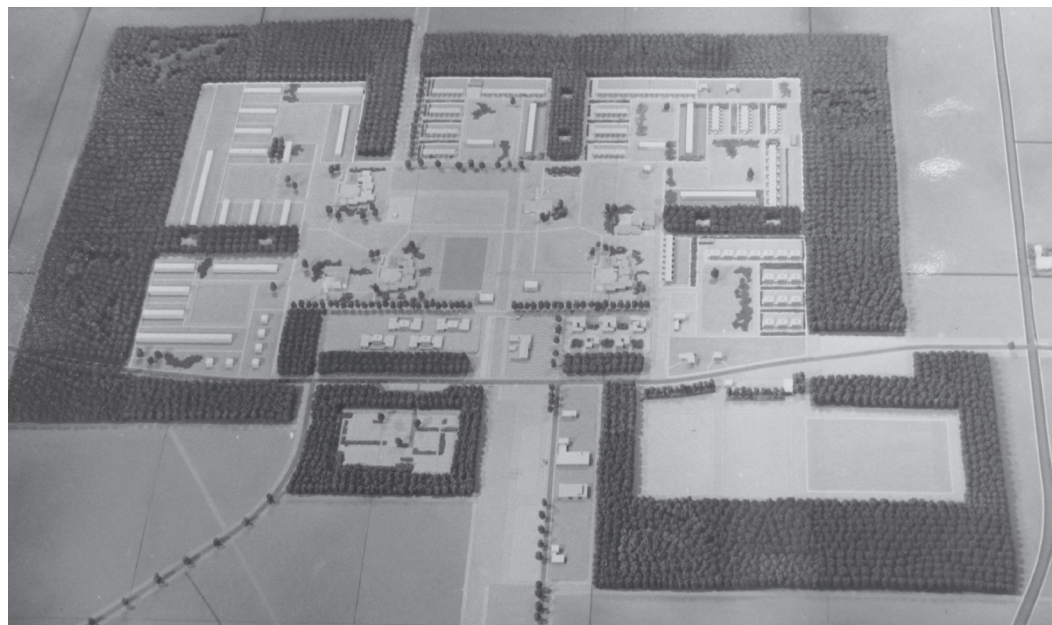
Definitief plan Nagele, Aldo van Eyck 1954 (bron: Handboek Nagele).

INVENTARISATIE

DORPSPLAN NAGELE

“Het dorp Nagele ligt aan de zuidkant van de Noordoostpolder, tussen Emmeloord, Schokkerhaven, Ens en Urk, en is genoemd naar het eiland Nagele, dat ooit op ongeveer die plek heeft gelegen. Het ontwerpinitiatief voor Nagele ging uit van een werkgroep uit de Amsterdamse architectenvereniging De 8, mede als onderdeel van het zevende congres van CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) in 1949 te Bergamo, dat gewijd was aan ‘de menselijke nederzetting’. A.D. van Eck, hoofd van de Bouwkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer, stelde een programma van eisen beschikbaar voor een nieuw te stichten dorp, met het vooruitzicht het dorp te realiseren als de studie levensvatbaar zou zijn. De stedenbouwkundige ontwerpfase liep van 1947 tot 1952, de ontwerpfase voor de inrichting en bebouwing tot 1957. Hieraan werkte ook de Rotterdamse architectengroep Opbouw mee. [...].

Nagele is het enige dorp [in de Noordoostpolder, LVM] dat is ontworpen volgens de principes van het Nieuwe Bouwen: licht, lucht en ruimte. Het is omzoomd door een groen mantel en de bebouwing is gegroepeerd om een centraal gelegen, open en groene ruimte. Het door de Directie van de Wieringermee opgestelde programma van eisen behelsde onder andere ruim 300 woningen, 30 winkel-woonhuizen, 30 ambachtsbedrijven met woningen, drie kerken, drie scholen, een dorps huis/gemeentehuis, postkantoor, brandweergebouw, cafe-hotel annex busstation, begraafplaats, consultatiebureau en een bedrijventerrein. De winkels zijn geclusterd bij de entree van

Maquette van plan Nagele
(bron: NAI, archief ROMK).

het dorp, kerken en scholen liggen verspreid in de centrale groene ruimte. Het doorgaande oost-westverkeer wordt aan de zuidkant buiten het dorp gehouden (Domineesweg), het verkeer richting Emmeloord loopt aan de westzijde van het dorp (Nagelerweg / Akkerweg). [...]. Hoewel het laatste planontwerp van Aldo van Eyck was, hebben De 8 en Opbouw tot hun laatste vergadering in 1957 altijd benadrukt dat het om een collectief plan ging.”²

² Bron: A. Blom (red.), *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*, Rotterdam 2013. In deze publicatie zijn de dertig wederopbouwgebieden van nationaal belang – inclusief Nagele – kort getypeerd en geanalyseerd.

Van den Broek & Bakema

“Het architectenbureau Van den Broek en Bakema vindt zijn oorsprong in de samenwerking die de architecten J.A. Brinkman (1902-1949) en Leendert van der Vlugt (1894-1936) in 1925 aangaan.

[...]. Het bureau Brinkman en Van der Vlugt verwerft wereldfaam met projecten als de Van Nellefabriek (1925-1931), het woonhuis Van der Leeuw (1927-1929), de villa Sonneveld (1928-1932) en het stadion Feijenoord (1934-1936) in Rotterdam. Na het overlijden van Van der Vlugt wordt zijn werk voortgezet door Jo van den Broek (1898-1978), terwijl Jaap Bakema (1914-1981) vanaf 1948 het bureau komt versterken. Jo van den Broek is opgeleid aan de Technische Hogeschool Delft, Bakema aan de Academie voor Bouwkunst in Amsterdam. Na het vroege overlijden van Brinkman wordt het bureau vanaf 1951 voortgezet onder de naam Architectenbureau Van den Broek en Bakema, dat vervolgens uitgroeit tot een van de grootste en meest productieve architectenbureaus van Nederland uit de jaren vijftig, zestig en zeventig. Van den Broek en Bakema houden het Nieuwe Bouwen als koers aan en groeien uit tot de meest bekende architecten van de Wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. Het bureau wordt over de hele wereld bekend met het ontwerp voor het autovrije winkelcentrum de Lijnbaan (1951-1953) in Rotterdam. Andere projecten zijn onder andere de Aula van de TU Delft (1959-1966), het Pampusplan uit 1964, het ontwerp voor gehandicaptendorp Het Dorp (1962) bij Arnhem en het raadhuis van Terneuzen (1972). [...]. Van den Broek en Bakema zijn beiden hoogleraar aan de Technische Hogeschool in Delft. Bakema is bovendien lid van Team X, de groep jonge architecten die het 10de CIAM-congres in Dubrovnik organiseert, en redacteur van het tijdschrift *Forum*. In 1978 overlijdt Van den Broek en in 1981 Bakema, waarna hun medewerkers het bureau onder dezelfde naam voortzetten.”³

³ Bron: letterlijk overgenomen uit oeuvre en biografie overzicht van Bonas (bonas.nl).

Romke de Vries⁴

R. Romke de Vries (1908 -1997) studeerde in 1942 af aan het Hooger Bouwkunst Onderricht (HBO) te Amsterdam, de huidige Academie van Bouwkunst. Naast deze studie werkte hij bij bureau Merkelbach & Karsten in Amsterdam (1938-1940) en bij bureau Van Tijen & Maaskant in Rotterdam (1940-1942). Tijdens de oorlog vestigde hij zich als zelfstandig architect in Den Haag. Qua stijl moet Romke de Vries gerekend worden tot de naoorlogse modernisten. Hoewel het modernisme van na de oorlog onmiskenbaar geënt was op het vooroorlogse modernisme van het Nieuwe Bouwen, was deze stilistisch gezien een andere. De nadruk kwam te liggen op de uiterlijke verschijningsvorm en de specifieke opvatting van de ruimte. Ook was er bij de naoorlogse benadering een grotere variatie aan vormen en materialen mogelijk, hetgeen de naoorlogse moderne architectuur een vriendelijkere uitstraling gaf dan de harde, strakke beton-staal-en-glas architectuur van het Nieuwe Bouwen. De architectuur van Romke de Vries is in dit opzicht kenmerkend voor zijn tijd. Een moderne vormtaal, veelal uitgevoerd in baksteen, met een openheid vertaald naar een sterke relatie tussen binnen en buiten. In deze trant werkte hij samen met oud-studiegenoot Bakema aan het ontwerp van Zuiderwinkels in Nagele, waarvoor zij - als lid van Opbouw - door De 8 betrokken werden. In de nieuwe polders ontwierp hij woningen en een school in Dronten, loonwerkers-, smederij- en timmerbedrijven in Nagele en een viskwekerij met woningen in Lelystad. Daarbuiten realiseerde hij in het hele land vooral veel woningen en scholen. Na de wederopbouwperiode legde Romke de Vries zich meer toe op allerlei adviserende nevenactiviteiten. In 1986 trad hij uit het bureau dat door zijn zoon werd voortgezet.

⁴ Bron: samengesteld uit oeuvre en biografie overzicht van Bonas (bonas.nl).

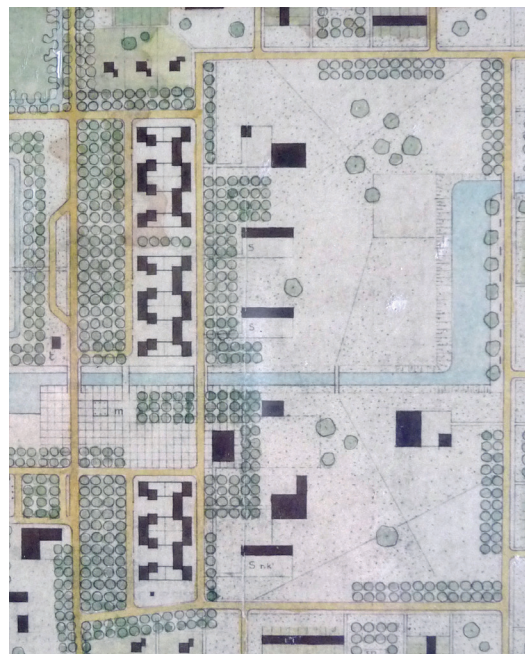
ZUIDERWINKELS

"In 1954 kregen De 8 en Opbouw (met enkele anderen) de opdracht de bebouwing uit te werken. Dit gebeurde samen met het Bouwbureau van de Directie van de Wieringermeer. In deze periode zijn nog enkele wijzigingen doorgevoerd: een toename van het aantal woningen [...] en een vermindering van het aantal winkels. [...]. De Noorderwinkels zijn van E. Groosman, de Zuiderwinkels van Van den Broek en Bakema. De groenaanleg en het beplantingsplan zijn ontworpen door Mien Ruys en W.C.J. Boer, de begraafplaats door Mien Ruys. Het café-restaurant Schokkererf is van J. Dunnebier."⁵

Het complex Zuiderwinkels is in de jaren 1954-1956 ontworpen door het Rotterdamse architectenbureau Van den Broek & Bakema én het Haagse architectenbureau van Romke de Vries, 'in samenwerking met de werkgroep Nagele uit *De 8 en Opbouw*'.⁶ De realisatie ervan volgde in de jaren 1956-1958. Het complex Zuiderwinkels bestond uit vijf soortgelijke winkel-woonhuizen in twee subtypen. Eén subtype ten westen van de winkelstraat. Hier vestigden zich een melkboer (Zuiderwinkels 1) en een kapper (Zuiderwinkels 2). En één subtype ten oosten van de winkelstraat. Daar vestigden zich een kruidenier (Ring 86), een textielhandelaar (Ring 88) en een bakker (Zuiderpoort 1). Alle winkel-woningen ondergingen later in meer of mindere mate uitbreidingen en verbouwingen, maar hierover meer in de volgende paragraaf.

⁵ Bron: A. Blom (red.), *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*, Rotterdam 2013. In deze publicatie zijn de dertig wederopbouwgebieden van nationaal belang – inclusief Nagele – kort getypeerd en geanalyseerd.

⁶ Alle oorspronkelijke bouwtekeningen zijn voorzien van beide bureaunamen en genoemd samenwerkingsverband.

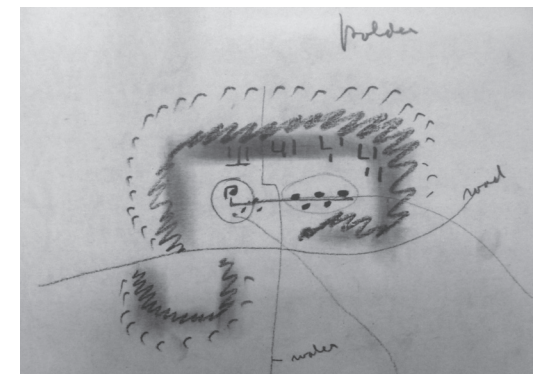
Definitief plan Nagele, uitsnede winkelzone
(bron: Handboek Nagele).

De 'werkgroep Nagele' in overleg met maquette op de achtergrond (bron: NAI, archief ROMK).

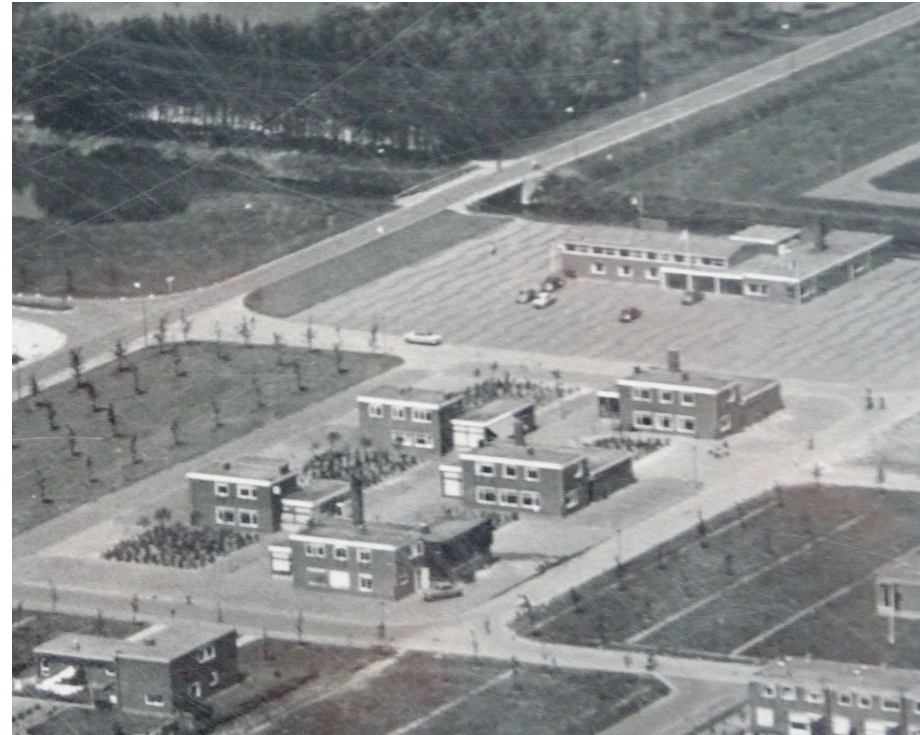
Maquette van Nagele uit 1959
(bron: Museum Nagele).

Schets van de winkelzone op de kruising van de weg en de vaart, J.B. Bakema (bron: Museum Nagele).

De Rotterdamse Lijnbaan in vogelvluchtperspectief (bron: Crimson 2004).

De 'Lijnbaan in de polder', Nagele in vogelvluchtperspectief (bron: Museum Nagele).

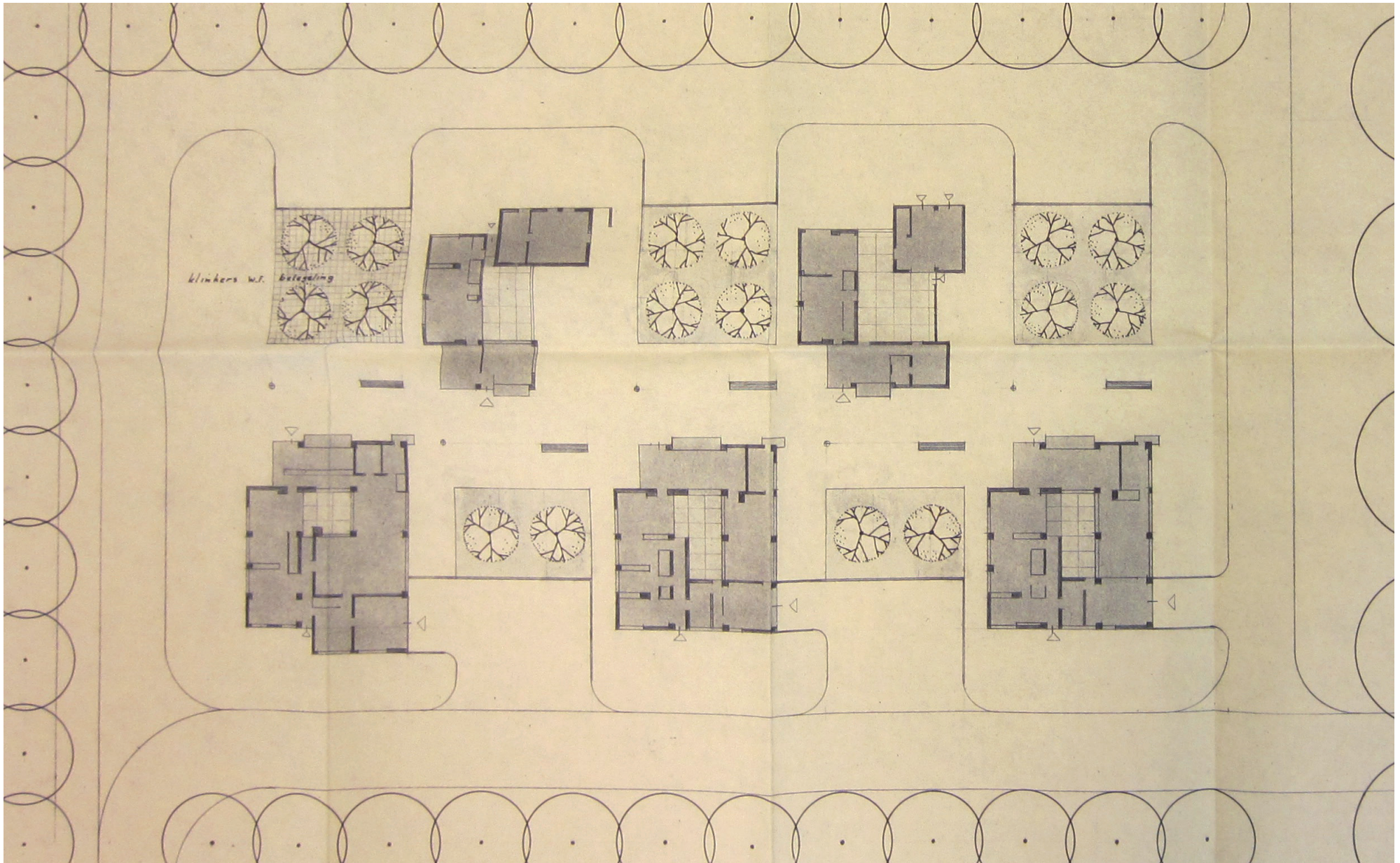
LIJNBAAN IN DE POLDER

Kenmerkend voor het kolonisatieproces van de nieuwe dorpen in de IJsselmeerpolders was de spontane ontwikkeling van winkels vanuit reguliere woningen. De winkels kregen zo een willekeurige spreiding over het dorp tussen de woningen. Ze werden veelal gedreven door de vrouw des huizes, terwijl de man buitenshuis (tevens) een ander beroep uitoefende. In Nagele werd gekozen voor een andere insteek. Vanuit het modernistische idee om functies van elkaar te scheiden en te concentreren alsmede vanuit de wens om met de winkels zowel het dorp als het buitengebied te bedienen, werd in Nagele ingezet op een centrale voorzieningenstrook met winkels voor dagelijkse levensbehoeften (kruidenier, bakker, slager, melkboer enz.) gelegen aan de doorgaande weg.

De opzet van deze winkelstrip ontleenden Van den Broek & Bakema aan de eerder door dit bureau ontworpen Rotterdamse Lijnbaan (1948-1957). Het concept van de Lijnbaan ontstond tijdens de Tweede Wereldoorlog. In het kader van de aanstaande Rotterdamse wederopbouw ontrafelde Van den Broek het aloude multifunctionele stedelijke bouwblok, en ordende de samenstellende elementen op een andere manier. De functies wonen, werken, winkelen, ontspannen en verkeer kregen in de nieuwe opzet allemaal een eigen plek. Daarbij koppelde hij de verschillende functies los en splitste hij de verschillende verkeerssoorten op. Dat zat elkaar toch maar in de weg. In essentie resulteerde dat in een brede straat voor voetgangers met lage en transparante winkelunits aan weerszijden met verbindende luifels, expeditiestraten aan de achterzijde en groene hoven met hoogbouw (wonen en werken) in de flanken van de winkelstraat.

Aan dit revolutionaire idee lagen drie inspiratiebronnen

ten grondslag. Allereerst de overdekte winkelpassages die in de negentiende eeuw in diverse Europese steden waren gerealiseerd. Maar meer nog was Van den Broek onder de indruk van de nieuwe ontwikkelingen in de Amerikaanse winkelarchitectuur. In het typisch Amerikaanse fenomeen van de Mall werd het winkelende publiek verlost van rijdend verkeer. Dat leidde tot een betere focus op het winkelen (meer omzet) en een veiliger verblijfsruimte (langer verblijf). De derde inspiratiebron waren de naoorlogse noodwinkelcomplexen waarvan Rotterdam er meerdere had. Het lage, lichte en open karakter van dergelijke complexen en de efficiënte opzet met winkelend publiek voorlans en expeditie achterlans spraken Van den Broek aan. Dit alles kreeg een doorvertaling in zijn ontwerp voor de Lijnbaan. Na oplevering in 1957 kreeg dat concept al snel veel navolging in andere steden en dorpen, vooral in de naoorlogse uitbreidingswijken. Een bijzonder en vroeg voorbeeld hiervan van dezelfde ontwerpers is het complex Zuiderwinkels in Nagele, mede vanwege de veel kleinere en dorpse schaal. Dezelfde hoofdkenmerken keren hier terug: een centrale straat voor voetgangers met winkels aan weerszijden en groene hoven met woningen in de flanken. De beoogde luifel boven de winkelstraat is in Nagele nooit gerealiseerd.

Opzet van Zuiderwinkels. In het dambordpatroon wisselen bebouwing en groen elkaar kruislings af: een strenge repetitie van vrijwel identieke elementen (bron: uitsnede uit het beplantingsplan, Museum Nagele).

ALGEMENE KARAKTERISTIEK

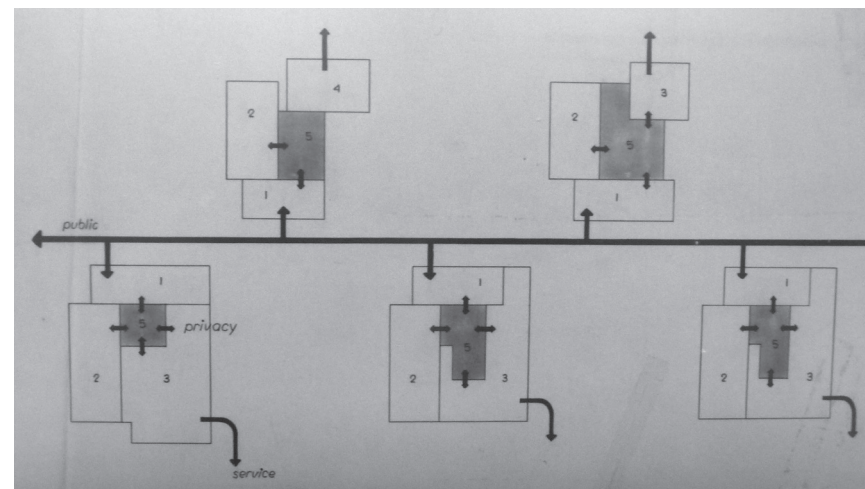
Het complex Zuiderwinkels beslaat een door verkeersstraten omsloten rechthoekig bouwveld, waarop - aan weerszijden van een interne noordzuid gerichte voetgangersstraat - vijf winkelwoonhuizen zijn gesitueerd: drie aan de oostzijde (type A) en twee aan de westzijde (type B). De vijf gebouwen liggen verspringend ten opzichte van elkaar. De open intervallen hebben een groene inrichting. Alle gebouwen zijn (van oorsprong) samengesteld uit een woning, een winkelunit en een magazijn en/of garage. Deze onderdelen zijn bij elk gebouw rond een private binnenplaats gegroepeerd.

De woningen hebben twee bouwlagen op rechthoekig grondplan, zijn met de langsgevel op het zuiden cq. de zon georiënteerd en kijken uit over het groen van de intervallen. De woningen van type A zijn iets groter dan die van type B. De éénlaags winkels liggen evenwijdig aan weerszijden van de voetgangersstraat. Door hun ondiepe en gestrekte grondvorm maken ze optimaal front naar deze straat. De winkels zijn 40 centimeter hoger dan de rest van de

begane grond. De magazijnen en garages hebben bij elk gebouw een plek aan de noordzijde, en worden ontsloten via de verkeersstraten aan de flanken. Deze uitgekende ruimtelijke opbouw komt voort uit het streven naar optimale bezonning, goede lichttoetreding en scheiding van functies en verkeersstromen. Het resultaat is een veilig wandel- en verblijfsgebied met flankerende lage winkels en groen plekken, en haaks daarop een ritmische reeks hogere woningen met daarachter ruimte voor expeditie. Alle onderdelen hebben platte daken met mastiek en grind. De gevels zijn opgetrokken in rode baksteen, gemetseld in halfsteensverband met platvolle voegen en voorzien van enkele zichtbare gevelelementen in beton (bijvoorbeeld lateien). Het merendeel van de kozijnen, deuren, winkelpuien en boeiboorden is uitgevoerd in hout en geschilderd. De draaiende raamdelen waren oorspronkelijk van staal en zijn slechts in enkele gevallen bewaard gebleven. De goot- en dakrallen alsmede de regenpijpen zijn van zink. Tot zover de gemeenschappelijke hoofdkenmerken die binnen het complex voor een samenhangend totaalbeeld zorgen.

Doorzicht in noordelijke richting over de winkelstraat van Zuiderwinkels (bron: internet).

Schematische weergave van de opzet van Zuiderwinkels. De verbindende straat als ruggengraat van de winkels (1), en de binnenhoven als intermediair tussen de winkel (1), woning (2) en werkplaats / garage (3). Bron: Museum Nagele.

type A

Zuiderpoort 1

Ring 86

Ring 88

Ring 88

type B

Zuiderwinkels 2

Zuiderwinkels 2

Zuiderwinkels 1

Zuiderwinkels 1

ONDERLINGE VERSCHILLEN

Op onderdelen waren er van meet af aan kleine verschillen tussen de winkelwoonhuizen die voor variatie zorgden in het eenheidsbeeld. De variaties in de oorspronkelijke opzet hadden vooral te maken met het type winkel, de benodigde extra werk- of opslagruimte en de eventuele behoefte aan een garage. Zo waren bij type A twee van de drie panden nagenoeg identiek (de kruidenierszaak en de textielwinkel), en had alleen de bakkerij een grotere werkruimte met bovendien een betimmerde verdieping (meelzolder) en hoge schoorsteen. Bij type B was de verdeling tussen winkel- en werkruimte verschillend, en beschikte de melkboer over een dubbele garage en terwijl bij de kapper op die plek een transformatorhuisje stond. Door de verkoop in 1981 van stroken openbaar groen aan de zittende bewoners, de transformatie daarvan tot private tuinen én door allerlei individuele uitbreidingen en verbouwingen zijn sinds de bouw veel grotere onderlinge verschillen ontstaan:

type A

- De voormalige textielwinkel (Ring 88) is het meest gaaf bewaard gebleven pand van type A. Dit pand heeft een vernieuwde garagedeur in de noordgevel, een vernieuwde deur in de oostgevel, een toegevoegde deur in de zuidgevel en een raam ter plaatse van de verwijderde hoekvitrine in de westgevel. Verder is dit pand qua bouwvolume en gevelindeling nog intact. Wel is het metselwerk van de noordgevel wit geschilderd.
- De voormalige bakkerij (Zuiderpoort 1) is sterk gewijzigd door enkele verbouwingen. In 1968-1969 werd het pand aan de noordzijde over de volledige breedte uitgebreid ten koste van het groen in de interval. Bovendien kreeg de woning twee nieuwe begane grond ramen in de oostgevel en een voordeur in de zuidgevel. In 1977 werd de bakkerij herbestemd tot meubelshowroom voor de firma Withaar hetgeen leidde tot grotere etalageramen in de noordgevel

en vermoedelijk tot de sloop van de hoge schoorsteen van de bakkerij. In 1985 werd de oorspronkelijke winkelunit volledig vernieuwd waarbij de oorspronkelijke vitrine, winkelpui en winkel deur plaats maakten voor grote etalages, en de transparante zuidelijke kop werd dichtgemetseld. In 1990 werden twee grote etalageramen in de oostgevel gemaakt, en tien jaar later werd één van die ramen veranderd tot nieuwe hoofdentree.

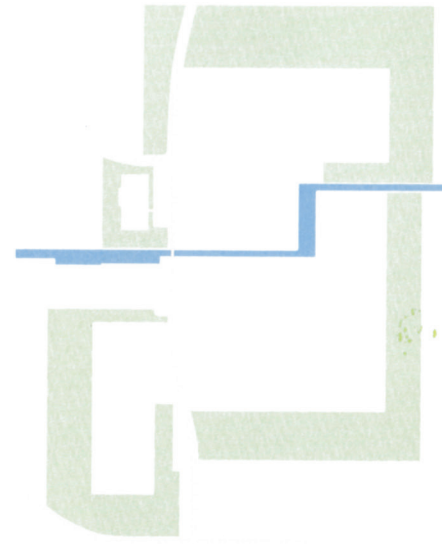
- De voormalige kruidenier nu supermarkt (Ring 86) is eveneens sterk gewijzigd door twee verbouwingen. In 1968 kreeg het pand aan de noordzijde over de volledige breedte een uitbreiding en werd de binnenplaats en de begane grond van de woning bij de winkel getrokken. Nog zichtbare ingrepen uit die tijd zijn de garagedeur op de begane grond van de woning en een nieuwe woningentree in de zuidgevel. In 1993-1994 werd de winkel nogmaals fors uitgebreid, dit keer in westelijke richting. Per saldo zijn de noord- en westgevel compleet nieuw en is de winkel in de as van de winkelstraat komen te liggen.

type B

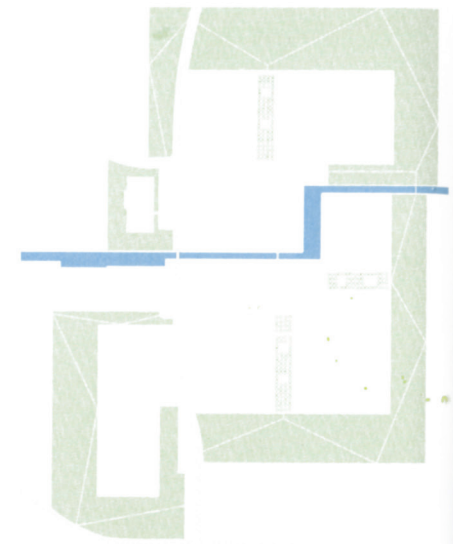
- De voormalige melkwinkel (Zuiderwinkels 1) is het meest gaaf bewaard gebleven pand van type B. De gevels hebben een oorspronkelijke indeling met vernieuwde en/of gewijzigde indeling van de deuren en ramen. In de oostgevel is in 1997 de vitrine verwijderd en in de zuidgevel is een deur toegevoegd.
- De kapperszaak (Zuiderwinkels 2) is in de jaren zeventig twee keer verbouwd. In 1975 en 1979 werd de binnenplaats in twee fases bij de kapsalon getrokken, en in de laatste bouwphase werd bovendien aan de noordzijde een garage toegevoegd. De ramen werden vernieuwd en kregen een andere indeling. Bij het in de opzet geïntegreerde transformatorhuisje zijn twee deuren dichtgezet.

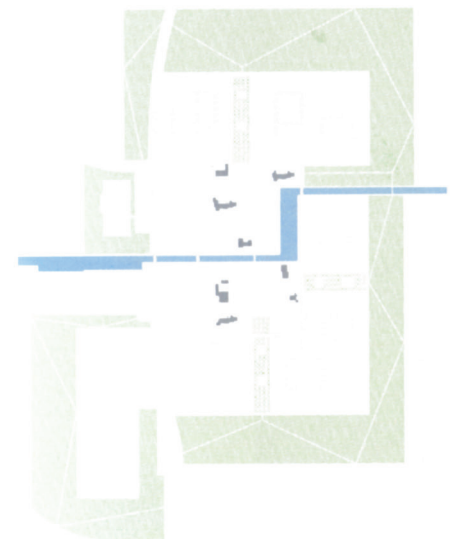
1. Poldervaart

2. Windsingels

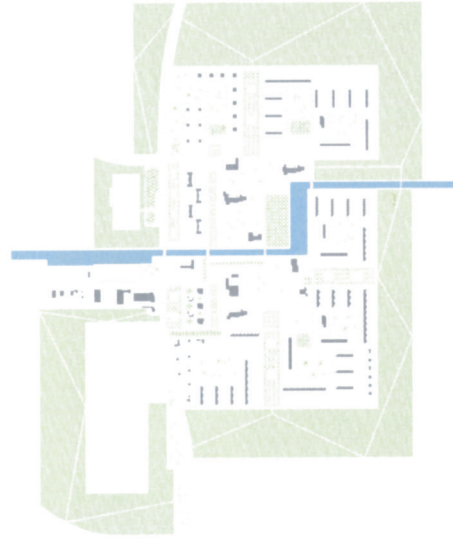
3. Bosstroken en dorpsweide

4. Ring en lussen

5. Strokenbouw

6. Drempels

(bron: Handboek Nagele)

ANALYSE

DORPSPLAN NAGELE

Toen De 8 en Opbouw zich in 1947 over het dorpsplan van Nagele ontfermde, was de positie van het dorp planologisch al vastgesteld. De geplande provinciale weg en de poldervaart waren de belangrijkste topografische aanknopingspunten voor het ontwerp. Daarnaast moest rekening worden gehouden met algemene omstandigheden als het vlakke landschap, de rechthoekige verkaveling en de sterke wind. De structuur en vorm van Nagele ontstonden uit een zoektocht naar het zuiverste en creatiefste antwoord op deze aanknopingspunten en omstandigheden. In het *Handboek Nagele. Visie op een modernistisch dorp in de polder* (Bos, J. de e.a., 2010) zijn de elementen van het dorpsplan als volgt ontrafeld, benoemd en getypeerd.

1. Poldervaart

“Nagele is gepland naast het kruispunt van wegen en langs de Nagelerweg. Het dorp ligt aan weerszijden van de poldervaart. Deze Nagelervaart stroomt als een bajonet dwars door het dorp en verspringt op de brink 150 meter. Deze maat is afgeleid van de landbouwkavels. De bajonet is veroorzaakt door de verschillende kavelrichtingen rondom Nagele. De ontwerpers hebben hiermee Nagele in de polder verankerd.”

2. Windsingels

“Het gehele dorp is omringd met een windsingel. De singel bestaat uit haakvormige delen die het sportpark, de begraafplaats en de dorpskern omgeven. De singel is dichtbegroeid met bomen en struiken en biedt het dorp beschutting tegen weer en wind uit het vlakke polderland. In

dit groene volume creëert de vaart een venster met zicht op het uitgestrekte polderland. Dynamiek ontstaat dankzij de bajonetvorm.”

3. Bosstroken en dorpsweide

“De windsingel heeft uitlopers in de vorm van bosstroken (boomgroepen zonder onderbeplanting) naar de centrale open ruimte van het dorp. Tussen deze transparante, groene vizieren liggen ‘kamers’ met daarin de woonhoven. De woonhoven liggen rondom de dorpsweide en zijn op gelijke wijze aan het centrale dorpsweide gekoppeld. Op de weide liggen publieke gebouwen als scholen en kerken.”

4. Ring en lussen

“Om de dorpsweide voert de centrale ringweg, de Ring, die alle zeven woonhoven op gelijkwaardige wijze koppelt aan het centrum. In iedere woonhof wordt het principe van een centrale, groene kern met een lusvormige verkeersroute herhaald.”

5. Strokenbouw

“De woonhoven zijn opgebouwd uit haakvormige stempels met drie of vier korte en één lange bouwstrook. De oriëntatie van deze karakteristieke verkaveling is meestal oost-west. Aanvullend op de haak zijn er losse bouwstroken en een reeks bungalows. Alle woningen zijn opgetrokken in baksteen, beschikken over maximaal twee bouwlagen en hebben platte daken.”

6. Drempels

“De winkelzone vormt een gebied voor handel en ontmoeting. Tevens vormt het een drempel die toegang biedt tot het dorp. Het thema van de drempel speelt op meerdere schaalniveaus. De woonhoven beschikken over een drempel, een zone die de entree naar de hof begeleidt, en tal van gebouwen worden gekenmerkt door getrapte overgangen en drempelzones.”

Ruimtelijke opbouw van de drempel van het dorp (bron: Handboek Nagele).

ZUIDERWINKELS

drempel van het dorp

Zuiderwinkels maakt in de analyse van het dorpsplan deel uit van het element 'drempels'. Op het schaalniveau van het dorp als geheel wordt de drempel gevormd door langgerekte winkelzone evenwijdig aan het tracé Ploegstraat - Akkerstraat. Deze zone is op te vatten als de entree van het dorp, en is als volgt opgebouwd.

- Aan de kruising van de doorgaande weg en de poldervaart ligt een plein met een centraal gelegen gebouw (Schokkererf). De invalswegen worden begeleid door bomen en het plein was oorspronkelijk ook gedacht met een omkadering van bomen.
- Evenwijdig aan de doorgaande weg is een winkelzone geprojecteerd; een smalle langgerekte zone die het plein en de vaart kruist. Het noordelijke en zuidelijke deel van de winkelzone zijn visueel met elkaar verbonden door een centrale as: winkelstraat voor voetgangers. De geplande brug over de vaart in de as van de winkelstraat is nooit gerealiseerd. Bovendien heeft het deel Noorderwinkels uiteindelijk een beperktere omvang gekregen (deel beoogde winkels vervangen door woningen).
- De winkelzone vormt een formele en functionele scheiding van de hoven en daarmee de tegenhanger van het wonen. De transparantie en losheid in de ruimtelijke opzet en alzijdigheid in de oriëntatie van de gebouwen zorgen ervoor dat de winkelzone geen scheidend maar een verbindend element is tussen de doorgaande weg en het dorp. Vanaf de weg en vanuit het dorp is zicht op de winkels.

Maatsysteem oorspronkelijk:

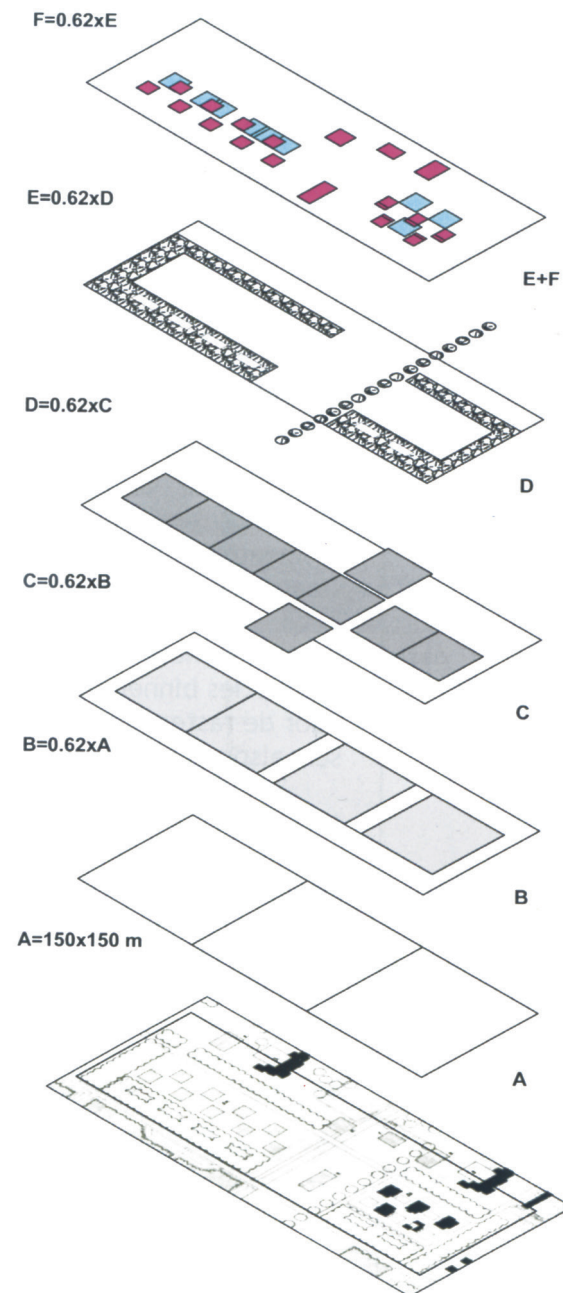

MATHEMATISCH GRID

De primaire ordening van Nagele is gebaseerd op een mathematisch grid van 150 bij 150 meter dat de ontwerpers hebben ontleend aan de maat van de polder. Door een consequente toepassing van dit landschappelijk bepaalde grid is Nagele verankerd in de polder. Binnen de compositie van het dorp bepaalt het grid ook de plek en omvang van het drempelgebied: drie eenheden van 150 bij 150 meter.

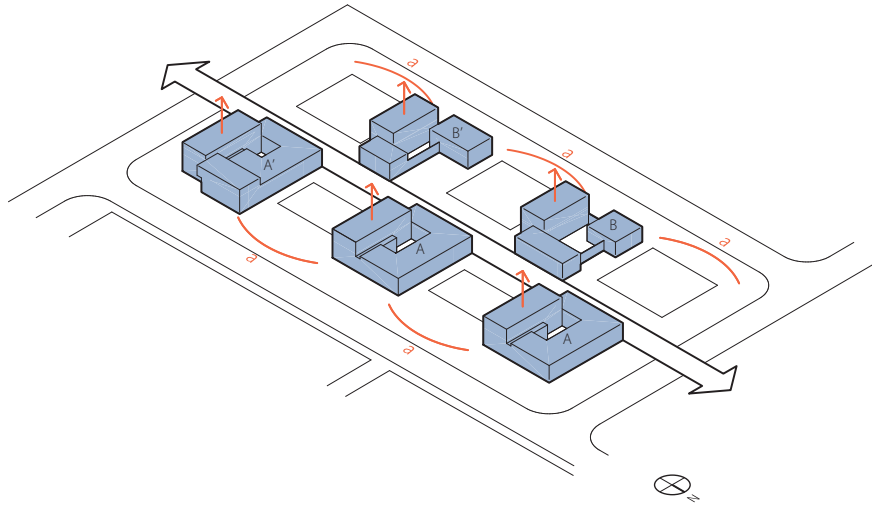
Door deze eenheden te verscalen volgens het principe van de gulden snede ontstaan nieuwe vlakverdelingen, op basis waarvan in aflopende schaalniveaus de plek en omvang van de winkelzone, de winkelcomplexen, de bouwvolumes en de groenvolumes zijn bepaald.

Deze benadering heeft voor het bouwveld van Zuiderwinkels geleid tot een dambordpatroon van verspringende vlakken met afwisselend bebouwing en groen. De vrijwel vierkante basiseenheid van 4,80 meter bij 4,85 meter van de (niet gerealiseerde) luifel is het organiserende element van het totale bouwveld. De bebouwing en de plantsoenen voegden zich hierin, en de oorspronkelijke rooilijnen lagen allemaal in elkaars verlengde. De geleidelijke en getrapte opbouw - van de kleinste eenheid in de winkelstraat naar de grootste maat van het dorp - maakt het voor de bewoner mogelijk zich te spiegelen aan iets met een menselijke maat en daardoor indirect het grote geheel te kunnen bevatten. Dit was een belangrijk ontwerpsthema van het architectenbureau Van den Broek & Bakema, en kreeg bekendheid onder de slogan 'van stoel tot stad'. Het architectonische details en de stedenbouwkundige structuur horen bij elkaar en werden zo op elkaar betrokken. Kortom, alle onderdelen waren oorspronkelijk op elkaar uitgelijnd maar met dat uitgangspunt is later gebroken bij de aanpassingen in de openbare ruimte en de uitbreidingen van de gebouwen.

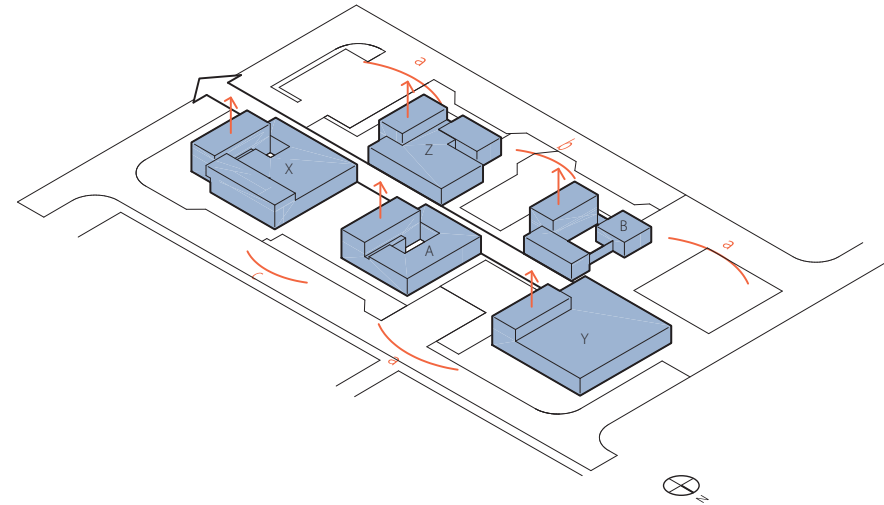

Schematische weergave van het verschaalde maatsysteem geprojecteerd op de winkelzone (bron: Handboek Nagele).

Stedenbouwkundige opzet oorspronkelijke situatie:

Stedenbouwkundige opzet huidige situatie:

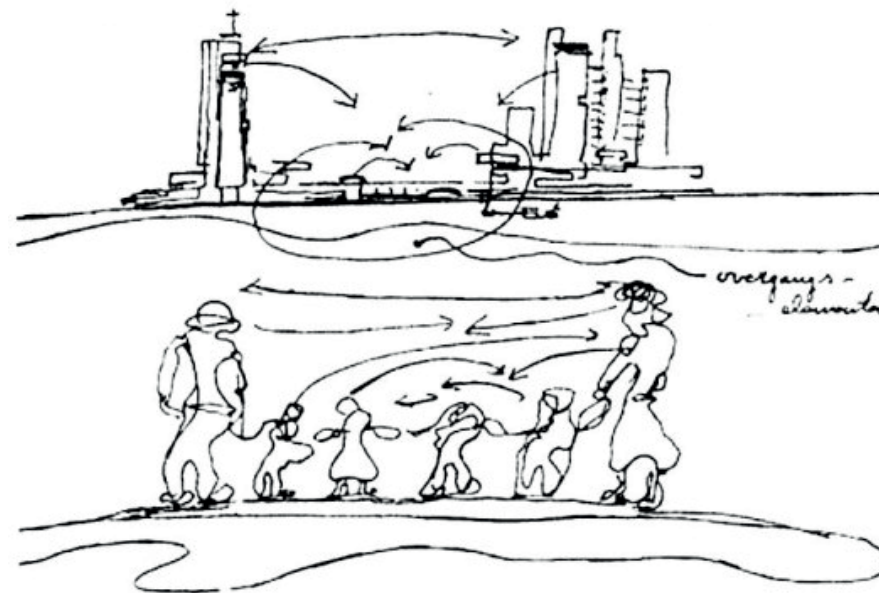

Legenda:

- A = gebouwtypologie
- = interval
- = hoogteaccent
- = 'ruggengraat'

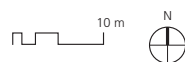
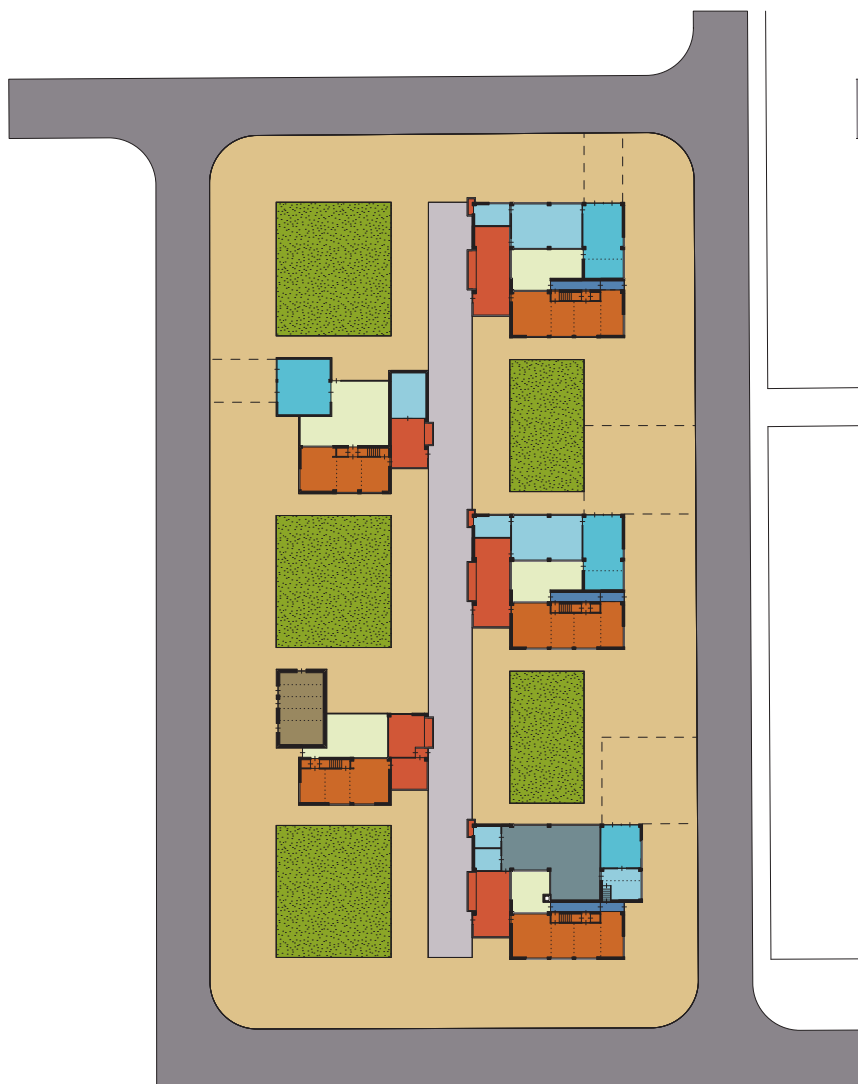
STEDENBOUWKUNDIGE OPZET

Niet alleen in het platte vlak van het raster werd schalen als ordeningsprincipe toegepast, met het doel het kleine en het grote met elkaar in verband te brengen. Ook in de omvang en positionering van de bouwvolumes was sprake van een getrapte hiërarchie: van de kleine blokvormige vitrines in de winkelstraatstraat, via de éénlaags winkels naar de tweelaags woningen op de achtergrond. Door het verwijderen van de hoekvitrines wordt thans de kleinste schakel in de reeks gemist. De ontwerpers verwoordden het destijds als volgt: "De wijze waarop lage, hoge, grote en kleine gebouwen ruimtelijk op elkaar betrokken worden, kan middel zijn van de mens zich thuis te voelen in de totale ruimte". Ook in dit principe speelt de menselijke maat dus een belangrijke rol, zoals door het architectenbureau aanschouwelijk verbeeld in de tekening 'het vriendschapsmodel'. Klein en groot gaan hand in hand. De eenheden schalen op in grootte van binnen naar buiten. De rangschikking van bouwhoogten maken de wandelaar tot centrale figuur die vanuit de laagte opkijkt naar de hoogte van de woningen en de grootte van het landschap. Dat perspectief wordt versterkt door de centrale as met zichtlijn door de hele winkelzone, alsmede door de verspringende positie van de gebouwen in twee typen aan weerszijden van die straat en de afwisseling daarvan met plantsoenen. De zichtlijnen en de losheid in de ruimtelijke opzet zorgen ervoor dat het complex Zuiderwinkels geen geïsoleerd en scheidend, maar juist een integraal onderdeel en verbindend element is. Anno 2013 staat die kwaliteit op spanning omdat de zichtlijn is geblokkeerd door een uitbreiding van de supermarkt en de repeterende plantsoenen deels zijn bebouwd en heringericht tot private tuinen met dichte begroeiing.

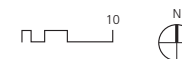

Schets van 'het vriendschapsmodel' van J.B. Bakema: architectuur als uitdrukking van menselijke gedragingen (bron: Bakema, *Van stoel tot stad*, Zeist z.j.).

Programma oorspronkelijke situatie:

Programma huidige situatie:

Legenda

- Openbare weg
- Winkelstraat (voetganger)
- Voetgangersgebied
- Privé tuin
- Openbaar groen
- Binnenhof
- Opslag
- Winkel
- Woning
- Garage
- Werkruimte
- Trafo
- Verbindingsgang
- Toerit tot garage

PROGRAMMA

Aan de verdeling van de functies over het complex lag de wens ten grondslag om verschillende functies van elkaar te scheiden en te zoneren, de behoefte om de voetganger te verlossen van ander verkeer en een veilige ruimte te bieden om te winkelen, alsmede het streven naar een optimale bezonning en lichttoetreding van de woon- en werkruimten. Deze uitgangspunten hebben geleid tot een door verkeersstraten omsloten rechthoekig bouwveld met een interne noordzuid gerichte voetgangersstraat. Zo zitten langzaam en snelverkeer elkaar niet in de weg. Aan weerszijden van de voetgangersstraat maken de winkelunits een breed front. De ondiepte van de winkels is typologisch verbonden met de opzet van de winkelstraat. Gekoppeld aan de winkels liggen de woningen op het zuiden met uitzicht op het groen, en liggen de werkplaatsen, magazijnen en garages op het noorden. De binnenhoven vormen het verbindende element tussen de verschillende functies en zorgen voor licht en lucht in het hart van de gebouwen. Sinds de oplevering in 1958 is er in programmatische

zin veel veranderd in het complex Zuiderwinkels. De verbouwingen en uitbreidingen die hieraan ten grondslag lagen, zijn in het vorige hoofdstuk per adres bondig op een rij gezet. In z'n algemeenheid vallen in hoofdzaak drie dingen op. Ten eerste is het vloeroppervlak voor de functie winkel fors toegenomen ten koste van openbare ruimte en binnenhoven, en is de winkelfunctie niet meer uitsluitend georiënteerd op de interne winkelstraat. Ten tweede is de woonfunctie in één geval opgeheven en hebben de overige woningen sinds 1981 de beschikking gekregen over een private voortuin ten koste van het openbare groen. En ten derde is de openbare ruimte programmatisch anders ingericht: een deel van het openbare groen werd private tuin, parkeerterrein of plein, en de winkelstraat is niet langer qua materialisatie verzelfstandigd binnen het voetgangersdomein (nu één doorlopend tapijt van klinkers). Per saldo hebben alle veranderingen de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept geen goed gedaan, temeer omdat veel wijzigingen ad hoc zijn doorgevoerd.

Winkels gericht naar de interne straat.

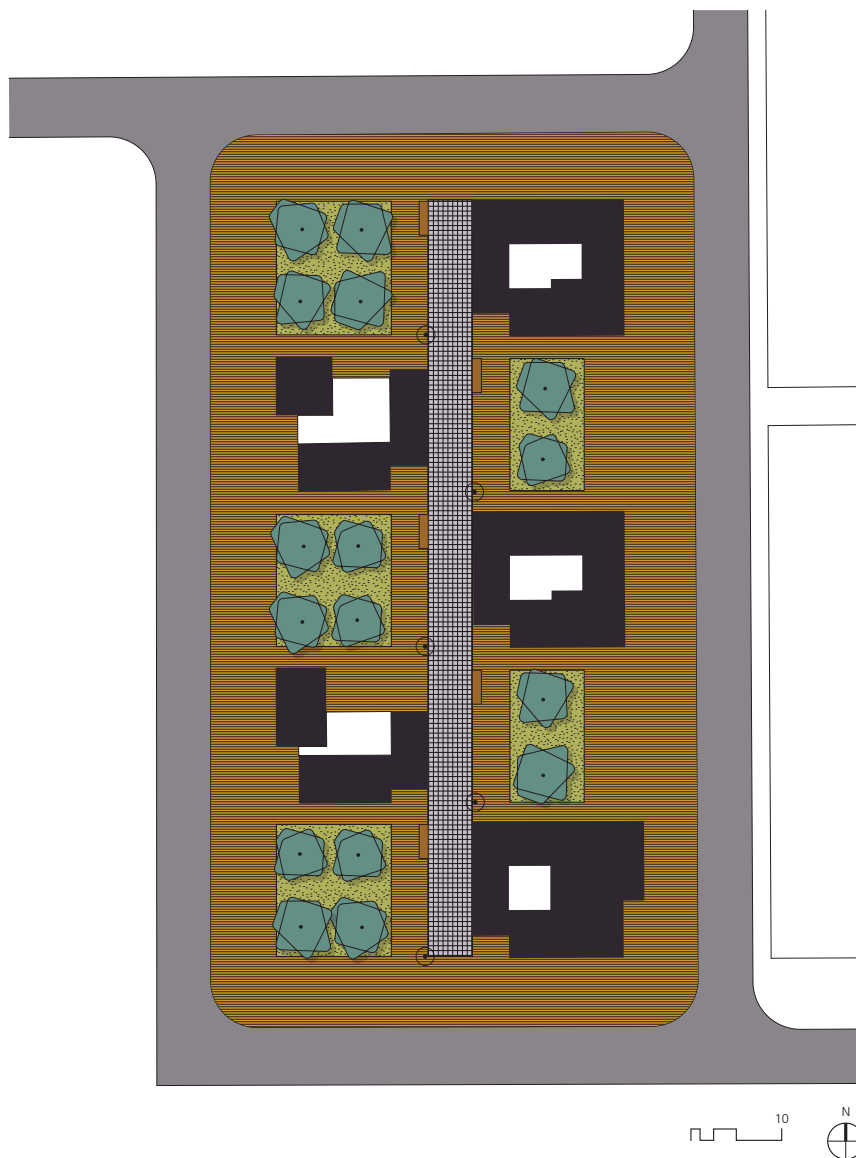

Woningen georiënteerd op het zuiden.

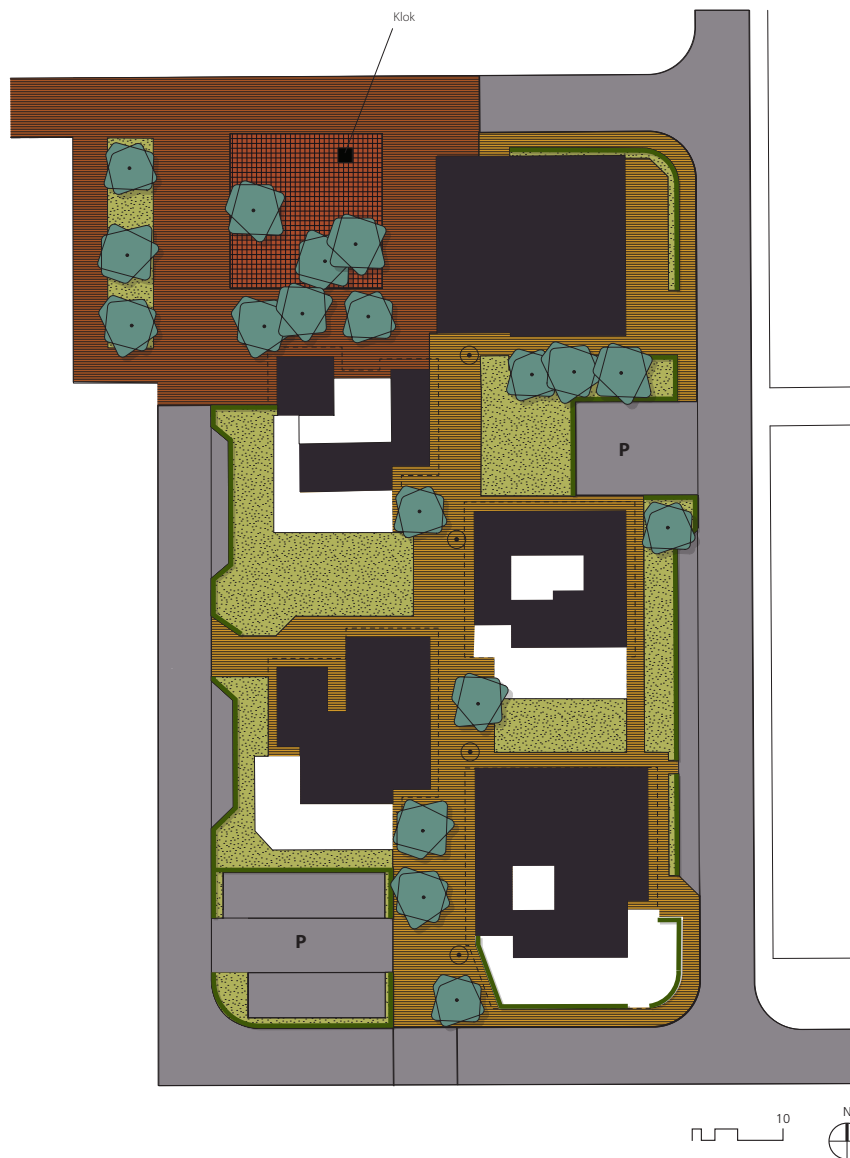

Expositie gekoppeld aan de verkeersstraat.

Openbare inrichting oorspronkelijke situatie:

Openbare inrichting huidige situatie:

Legenda

- Asfalt
- Gebakken klinkers (rood)
- Gebakken klinkers (geel)
- Gebakken tegels (rood)
- Plantsoen
- Haag
- Haag
- Straatlantaarn
- Straatbank

OPENBARE RUIMTE

Ook aan de inrichting en bestemming van de openbare ruimte lag de wens ten grondslag om verschillende functies van elkaar te scheiden en te zoneren, en de behoefte om de voetganger te verlossen van ander verkeer en een veilige ruimte te bieden om te winkelen. Deze uitgangspunten hebben geleid tot een door verkeersstraten omsloten rechthoekig bouwveld met een bestrating van klinkers (een stenen tapijt als tegenhanger van het groene tapijt van de dorpsweide), waarin een interne noordzuid gerichte voetgangersstraat van betonnen stoeptegels. Dat verschil in materialisatie onderstreepte enerzijds het belang van de winkelstraat als lineair verbindend element cq. de ruggengraat van het complex, en anderzijds de zekere mate van beslotenheid van de winkelstraat ten opzichte van de meer onbegrensde rest van het voetgangersdomein. Tussen de gebouwen was ruimte voor een plantsoen met bomen. Daar waar de plantsoenen de winkelstraat raakten, was in het plan plek voor lantaarnpalen en (nooit gerealiseerde) zitbankjes. Kortom, een beperkt aantal en identiek uitgevoerde inrichtingselementen zorgden voor een helder en overzichtelijk beeld van de openbare ruimte. Anno 2013 is dat beeld behoorlijk uiteen gevallen en

opgedeeld in deelgebiedjes. Met de keuze in 1981 om een deel van de openbare ruimte als private tuintjes toe te kennen aan de woningen is ook de haag als nieuw inrichtingselement geïntroduceerd. Dat leidde tot compartimentering, ook rond de twee nieuwe parkeerterreinen. De vervanging van de betonnen stoeptegels in de winkelstraat door klinkers verzwakt het karakter van deze ruggengraat nog meer dan al het geval was door de uitbreiding van de supermarkt en de afzijdige oriëntatie van de winkel Zuiderpoort 1. De nieuwe bomen en lantaarnpalen staan niet langer in het raster van het grid en dragen daardoor bij aan verrommeling van het totaalbeeld. Opvallend en ingrijpend is ook dat het centrale dorpsplein in zuidelijke richting is vergroot en een deel van Zuiderwinkels heeft geannexeerd. Dat vertroebelt de heldere opzet van het dorpsplan maar ook de logica in de opzet van Zuiderwinkels: de repetitie van groene intervallen wordt doorbroken en een onbeduidende noordgevel van Zuiderwinkels 1 ligt nu ineens prominent aan een plein. Kortom, een veelheid aan inrichtingselementen en de doorbreking van de zo karakteristieke uniforme herhaling zorgen anno 2013 voor een gefragmenteerd beeld van de openbare ruimte.

Nieuwe bestrating en gewijzigde plekken voor bomen en lantaarns.

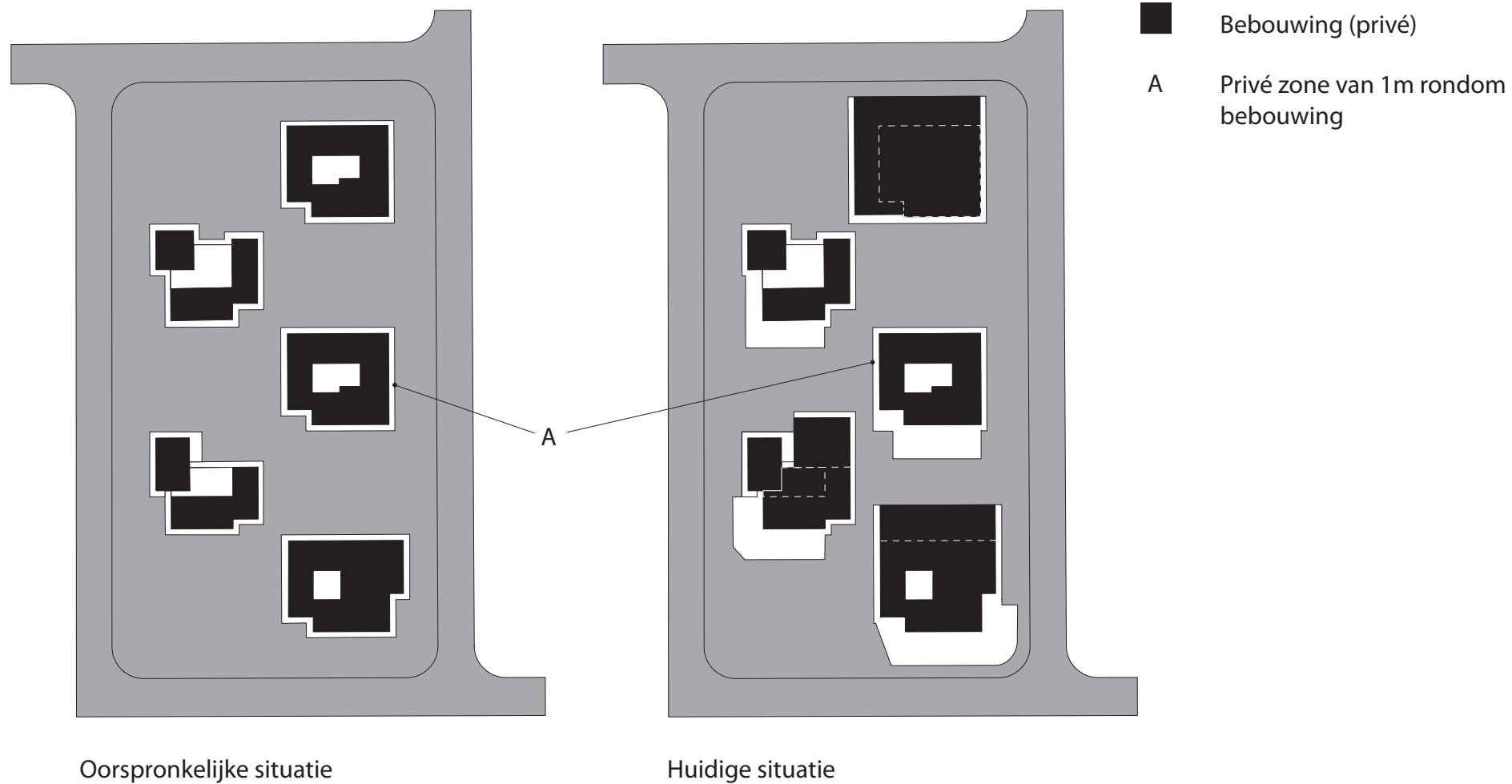

Hagen als nieuw inrichtingselement.

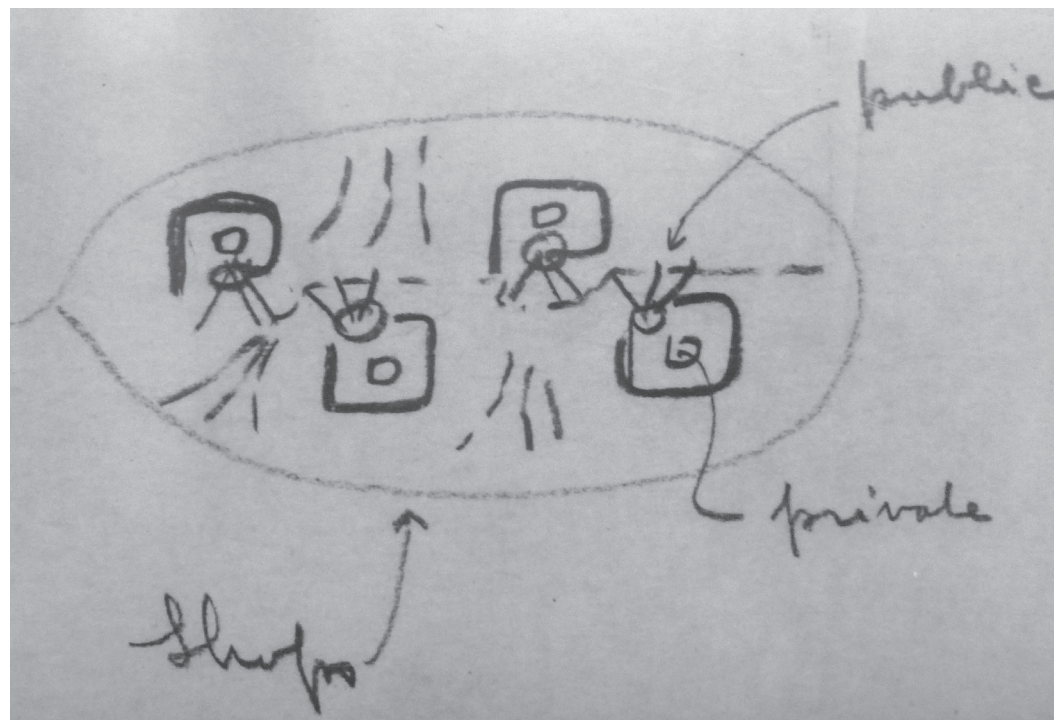
Schuttingen en hoge beplanting omwille van privacy in de privétuinen.

Eigendomssituatie:

PRIVÉ EN OPENBAAR

In de oorspronkelijke opzet was het totale bouwveld van Zuiderwinkels openbaar domein, met uitzondering van de bebouwing en een 'eigen stoep' van één meter daar omheen. Ook de binnenhoven behoorden tot het domein van de winkelier en zijn gezin. Voor de bewoners van de woningen betekende dat dat zij alleen een omsloten en bestraat 'buiten' hadden in de vorm van een schaduwrijke hof, en een bankje konden plaatsen op de strook voorlangs de woning. Voor de architecten was blijkens de ontwerpschetsen de verhouding privé en openbaar een belangrijk ontwerpthema, en zij maakten dat onderscheidt in Zuiderwinkels tamelijk rigide: de private buitenruimte had een introvert karakter, en de publieke ruimte een extrovert en - door het ontbreken van omheiningen - ook een vloeiend verbindend karakter. Aan die situatie werd in 1981 een einde gemaakt toen de gemeente delen van de plantsoenen verkocht aan de zittende bewoners om daar een private tuin te kunnen realiseren in aansluiting op de woningen. Dat leidde tot de introductie van de haag als markering van de grens tussen tuin en openbare ruimte.

Schets van J.B. Bakema voor Zuiderwinkels. De woningen met winkels zijn georganiseerd rond een private binnenruimte en de winkels gezamenlijk rond een voetgangerspromenade. De verspringing van de winkels zorgt voor een visuele relatie met de openbare weg langs het dorp en met de openbare dorpsweide (bron: Museum Nagele).

Private strook van één meter rond de bebouwing

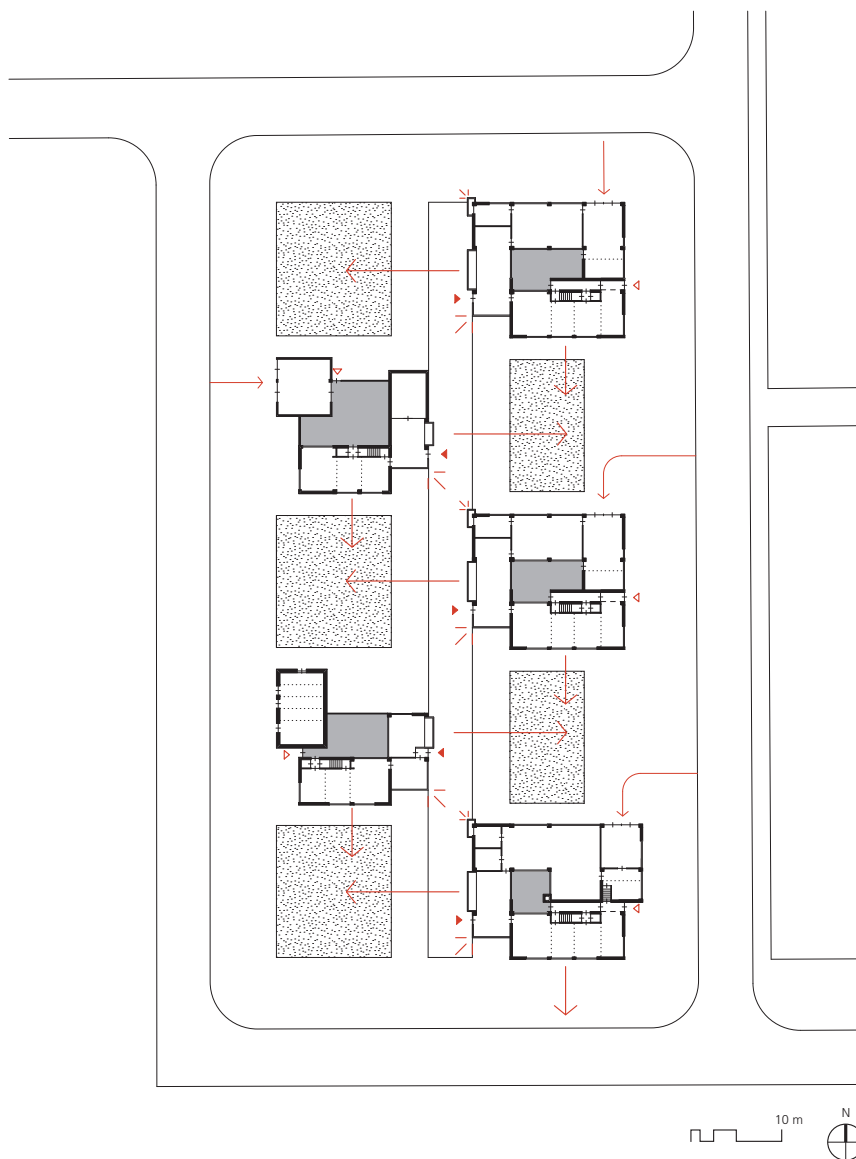

De geprivatiseerde voortuinen zijn omhaagd.

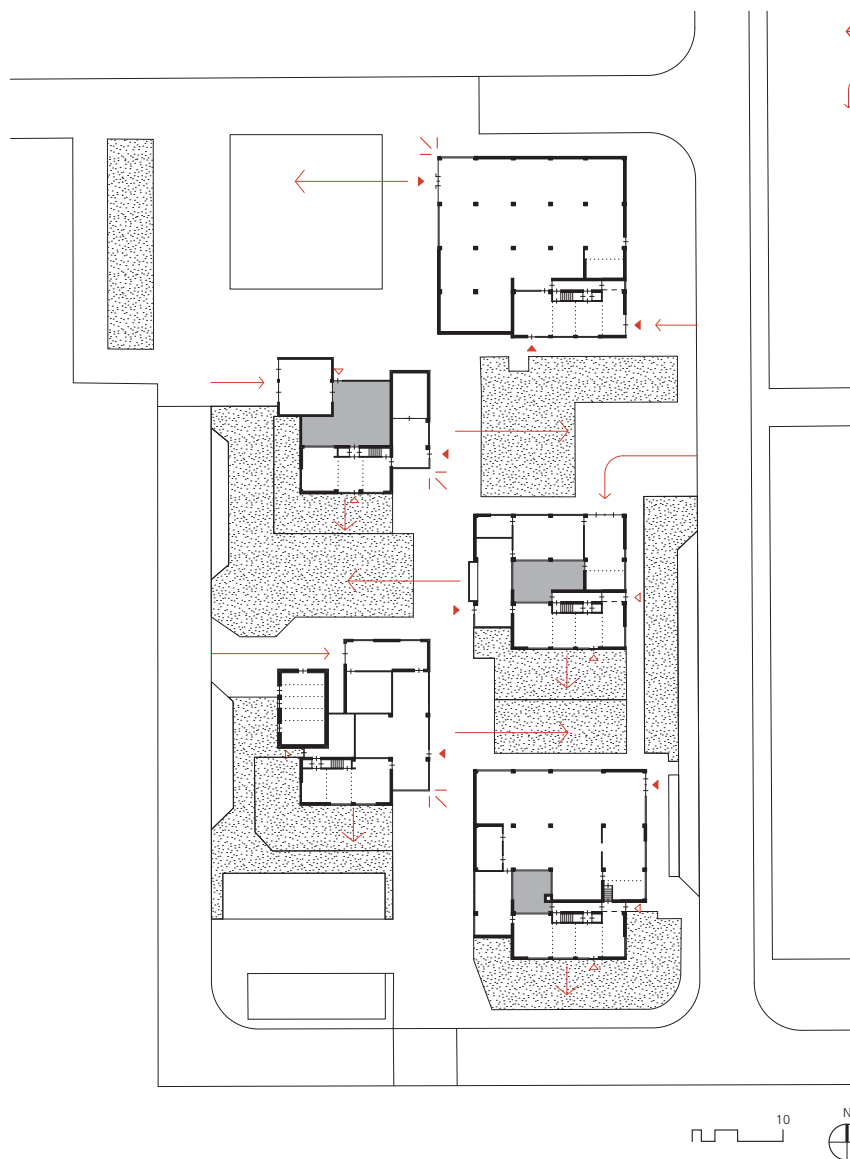

Fragmentatie in de openbare ruimte.

Oriëntatie oorspronkelijke situatie:

Oriëntatie huidige situatie:

Legenda

- ← Oriëntatie
- Toegang garage
- ∠ Transparante hoek
- ◀ Toegang winkel
- ◁ Toegang woning

ORIËNTATIE

Alle panden van Zuiderwinkels zijn samengesteld uit een woning, een winkelunit en een magazijn en/of garage. Deze onderdelen zijn naar binnen toe op elkaar betrokken en gegroepeerd rond binnenplaats, maar hebben naar buiten toe elk een eigen gezicht en oriëntatie waardoor winkels en woningen onderling niet op elkaar uitkijken.

- De woningen zijn met de langsgevel op het zuiden cq. de zon georiënteerd, kijken uit via het groen van de intervallen over het dorpslandschap en waren oorspronkelijk ontsloten via een tussengang (type A) en de binnenplaats (type B). Bij de meeste woningen is in de zuidgevel een entree toegevoegd naar aanleiding van de aanleg van privétuinen in 1981.
- De ondiepe winkels liggen met de langsgevels evenwijdig aan weerszijden van de voetgangersstraat en hadden oorspronkelijk daar hun langgerekte front met entree, etalage en/of vitrine. Vanuit de winkels zagen de etalages via het groen van de intervallen uit over het dorpslandschap. Omgedraaid had het dorp zo ook zicht

op de winkels. Later werden de vitrines verwijderd, zijn de etalages veelal aangepast en vergroot, en is zelfs één winkelentree verplaatst naar de zijde van de Ring. De belangrijkste blikvangers vanuit het noorden waren de kleine hoekvitrines, en vanuit het zuiden de transparant uitgevoerde kopgevels van de winkels.

- Het magazijn, de werkplaats en/of de garage liggen bij elk pand naast elkaar aan de noordzijde. Naar hun functionele aard zijn ze vooral naar binnen gericht en hebben een vrij gesloten gevelbeeld. Alleen de garages met hun grote deuren hebben een duidelijke gerichtheid op de straat. In twee gevallen zijn deze nevenruimtes later opgegaan in de vergrote winkels (Ring 86 en Zuiderpoort 1) en in één geval is een garage toegevoegd omdat die daar nog ontbrak (Zuiderwinkels 2).

Kortom, ook voor dit thema geldt dat het oorspronkelijke eenduidige beeld met voor elk gebouwonderdeel een eigen gezicht en oriëntatie door latere wijzigingen sterk gefragmenteerd is geraakt.

Woningen georiënteerd op het zuiden.

Winkels langs de interne straat.

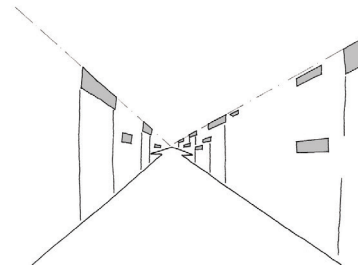
Expositie gericht op de verkeersstraat.

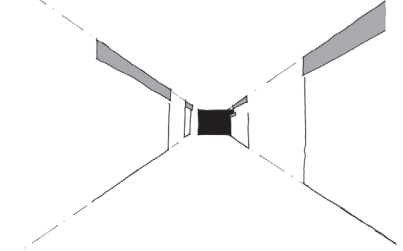
Oorspronkelijke situatie

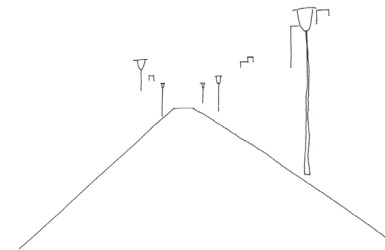
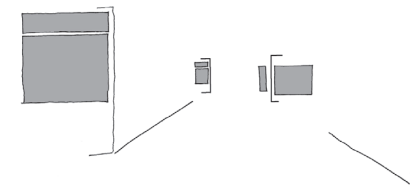
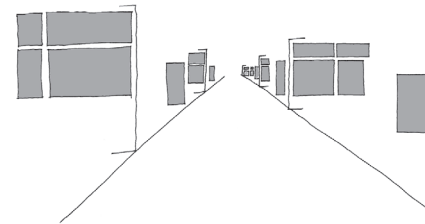
Huidige situatie

Horizontale delen

Transparantie van de kopgevel

Verticale elementen

BINNEN - BUITEN

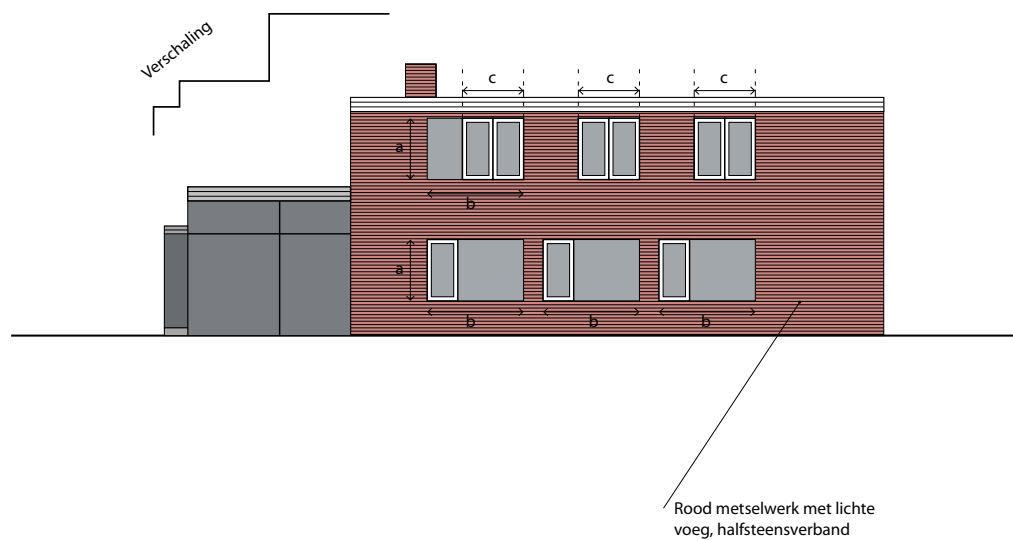
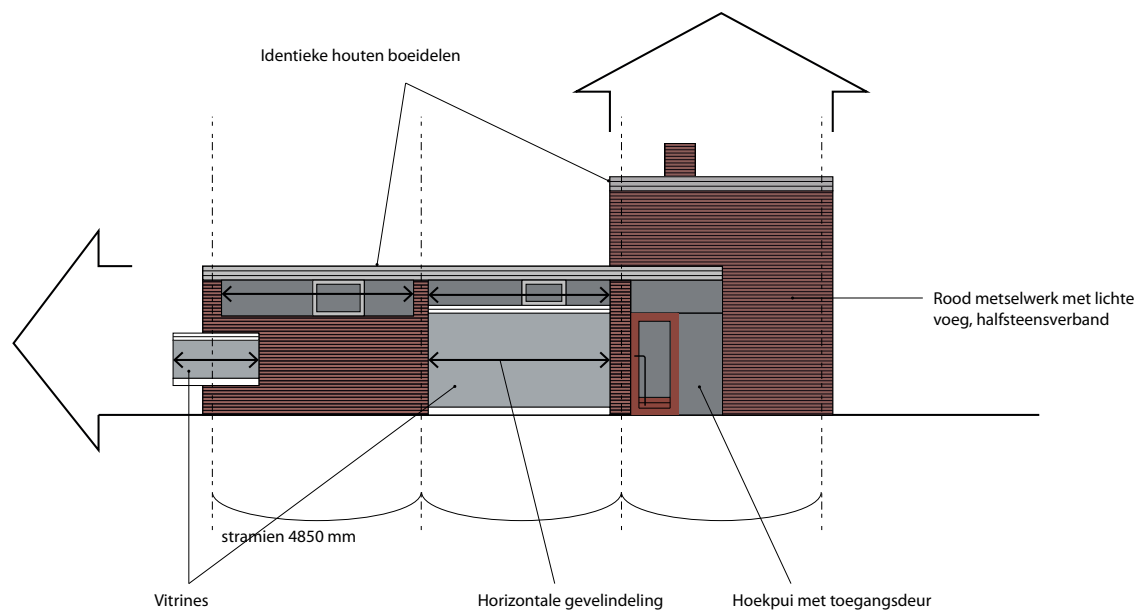
De doordringing van binnen en buiten was voor de architectenbureaus Van den Broek & Bakema en Romke de Vries eveneens een belangrijk ontwerpthema. In Zuiderwinkels komt dit thema tot uitdrukking in:

- De centrale as: een zekere beslotenheid van de winkelstraat, maar tevens een open zichtas op het grotere geheel van de winkelzone (in de jaren zeventig dichtgezet door een uitbreiding van de supermarkt).
- De plaatsing van de lantaarns: vanuit het idee dat de winkelstraat een soort besloten 'binnenruimte' was, werden de straatlantaarns oorspronkelijk net buiten de straat op de grens met de plantsoenen geplaatst. De vernieuwde exemplaren staan anno 2013 juist verspreid in de straat.
- In het evenwijdig langs de winkelstraat positioneren van de winkels, met een zo open mogelijk winkelfront, grote etalages en transparante kopgevels.
- In het naar buiten laten treden van de etalages en de hoekvitrines die als het ware vanuit de winkel de straat opkomen.
- In de (nooit gerealiseerde) luifel boven de winkelstraat die over de hele lengte van die alle winkels met elkaar zou verbinden en correspondeerde met de strip van betonnen stoeptegels.

Het streven was om de grens tussen binnen en buiten zoveel mogelijk op te heffen en de drempel om de winkel binnen te gaan te minimaliseren, vanuit de gedachte dat dat de verkoop van koopwaar zou stimuleren. Dit uitgangspunt is later geweld aangedaan door het dichtzetten van de zichtas door de supermarkt, door de herinrichting van de openbare ruimte en het verwijderen van de vitrines.

Projectie van de oorspronkelijk beoogde luifel in een historische foto.

ARCHITECTUUR

De architectuur van de winkelwoningen is blokvormig en getrapt van opbouw, waarbij de hoekvitrine, de winkelunit en de woning in hoogte en omvang verschalen. Daaraan gekoppeld neemt de mate van transparantie af: de vitrine als glazen doosje, de winkelunit als grotendeels transparant paviljoen en de woning met meer gesloten bakstenen gevels. Het gebruik cq. de functie bepaalt de mate van openheid. Opvallend is verder de sterke horizontaliteit in de gevelcomposities: de vensterreeksen en de boeiboorden brengen horizontale accenten aan en contrasteren in kleur en materiaal met het rode metselwerk. De ramen en deuren in de gevelcompositie zijn geordend in vensterassen, waardoor een rustig en overzichtelijk gevelbeeld ontstaat. De beukmaten van de samenstellende onderdelen voegen zich in het stramien. Ook de herhaling van vaste maten zorgt voor een rustig totaalbeeld. Door het gebruik van een beperkt aan 'bouwstenen' – sober vlak metselwerk, veel glas en eenvoudige houten puiken, kozijnen en boeiboorden – worden de verschillende onderdelen sterk op elkaar betrokken. Alle onderdelen en de verschillende gebouwen zijn architectonisch familie van elkaar. Variatie is aangebracht door te spelen met de indeling van de geometrische gevelcomposities en met de contrastwerking tussen gesloten en open geveldelen.

Horizontale stroken en verticale vensterassen bepalen de gevelcompositie.

De functie bepaalt de mate van openheid in de gevel.

Transparant (winkel) versus gesloten (woning) maar wel in één beukmaat.

Kleurverkenning: het blauw van de winkelkozijnen Zuiderwinkels 1 (bron: Angelique Friedrichs).

KLEURGEBRUIK⁷

Voor een analyse van het oorspronkelijke kleurgebruik is een kleurverkenning uitgevoerd. Aan de hand van gegevens uit het bestek, informatie van historische foto's en een strafigrafisch onderzoek ter plaatse - vooral bij de twee meest gaaf bewaard gebleven panden - zijn de oorspronkelijke kleuren van de beschilderde onderdelen zo goed mogelijk in beeld gebracht. Hieruit zijn de volgende conclusies te trekken:

- Het bakstenen muurwerk was oorspronkelijk onbeschilderd. Later zijn enkele gevels geschilderd in witte en crèmekleurige tinten.
- De kozijnen van de winkels waren oorspronkelijk donkerblauw geschilderd. Anno 2013 zijn deze overwegend crèmekleurig.
- De kozijnen van de winkelvitruines en die van de woningen, alsmede de boeiboorden waren oorspronkelijk waarschijnlijk crèmekleurig geschilderd. De kozijnen hebben anno 2013 veelal nog steeds een lichte kleur. De boeiboorden daarentegen zijn ooit bruinrood geschilderd.

⁷ Deze paragraaf is een beknopte weergave op hoofdlijnen van de kleurverkenning door Angelique Friedrichs van de Stichting restauratie Atelier Limburg, zoals die integraal is opgenomen in bijlage 2.

- De winkeldeuren – waarvan twee oorspronkelijke exemplaren bewaard zijn gebleven – hadden oorspronkelijk vermoedelijk verschillende kleuren. Met zekerheid kan gesteld worden dat de winkel deur van Ring 88 felgeel was, en die van Zuiderwinkels 1 donkerrood. Anno 2013 zijn ze bruinrood geschilderd.
- De betonnen onderdelen van de borstweringsplaten hadden oorspronkelijk vermoedelijk een afwerking in grijze chloorrubberverf, de betonnen waterdorpels waarschijnlijk alleen een verfijnde afwerking van kiezeltoeslag en de lateien waarschijnlijk een geschilderde afwerking in grijs (onduidelijk in welke tint).
- De regenpijpen bestonden oorspronkelijk waarschijnlijk uit een zwart gresdeel aan de onderzijde met daarboven zinken pijpen in crèmekleur.

Het kleurbeeld van de geschilderde onderdelen was kortom hoofdzakelijk crèmekleurig met een beetje grijs en accenten in de primaire kleuren blauw, rood en geel. Die kleuraccenten lagen bij de winkels aan de zijde van de interne winkelstraat, waarbij het blauw een rol speelt bij het accentueren van de getrapte opbouw van bouwvolumes, en het rood en geel de winkeldeuren losmaken van het ingetogen collectieve kleurbeeld.

Kleurtrap winkel deur Ring 88.

Kleurtrap winkel deur Zuiderwinkels 1.

Kleurtrap borstwering Zuiderwinkels 1.
(bron: Angelique Friedrichs)

WAARDERING

WAARDENKAARTEN

Op basis van de ontwikkelingsgeschiedenis, typering, analyse en vergelijking van de oorspronkelijke en huidige situatie wordt het complex Zuiderwinkels zoals het er anno 2013 bij staat cultuurhistorisch gewaardeerd. Omwille van de onafhankelijkheid en objectiviteit wordt de waardestelling uitsluitend gebaseerd op cultuurhistorische overwegingen. Bouwtechnische staat, gebruikersbelangen, ontwerpoverwegingen en/of financiële aspecten worden buiten beschouwing gelaten. Op de meest recente bouwtekeningen is – conform de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek - in drie kleuren aangegeven welke onderdelen van het exterieur in meer of mindere mate cultuurhistorisch waardevol zijn. Daarbij is onderscheid gemaakt in hoge, positieve en indifferente monumentwaarden.

blauw: hoge monumentwaarde

- Uitgangspunt: oorspronkelijke en min of meer gave onderdelen die essentieel zijn voor de herkenbaarheid van het gebouw- cq. complexconcept.
- Strategie: behoud staat voorop. Voor wijzigingen geldt het restauratieve uitgangspunt 'Nee, tenzij ...'. Aanpassingen zijn alleen mogelijk wanneer ze de monumentale waarde versterken.

groen: positieve monumentwaarde

- Uitgangspunt: oorspronkelijke of latere onderdelen (eventueel met aantastingen) die karakteristiek zijn voor het gebouw- cq. complexconcept maar niet beeldbepalend.
- Strategie: streven naar behoud of reconstructie is

wenselijk. Voor noodzakelijke wijzigingen geldt het behoedzame uitgangspunt 'Ja, mits ...'. Aanpassingen zijn mogelijk wanneer ze het oorspronkelijke karakter als uitgangspunt nemen (respect) en de monumentale waarde niet verstoren (zorgvuldigheid).

geel: indifferente monumentwaarde

- Uitgangspunt: sterk gewijzigde of latere onderdelen die niet bepalend zijn voor het gebouwconcept of daar afbreuk aan doen.
- Strategie: behoud is geen voorwaarde. Wijzigingen of sloop zijn zonder voorbehoud mogelijk cq. wenselijk zolang ze de monumentale waarde in de omgeving niet verstoren (zorgvuldigheid).

OVERWEGINGEN ⁸

Het complex Zuiderwinkels is op zichzelf geen beschermd monument, maar het vormt wel een essentieel en beeldbepalend onderdeel van het planconcept Nagele dat als één van de dertig wederopbouwgebieden van nationaal belang is aangewezen. Die status schept indirect ook verplichtingen jegens het complex Zuiderwinkels. Dat wil zeggen, cultuurhistorische waarden dienen zorgvuldig te worden meegewogen bij beheer, onderhoud, verbouw en/of transformatie van het complex Zuiderwinkels. De waardering luidt als volgt:

cultuurhistorische waarden

Het complex Zuiderwinkels uit 1954-1958 naar ontwerp van de architectenbureaus Van den Broek & Bakema uit

⁸ Hierbij zijn de gebruikelijke criteria van de RCE gehanteerd, namelijk: cultuurhistorische, architectuurhistorische en stedenbouwkundige overwegingen. De subcriteria herkenbaarheid, gaafheid en zeldzaamheid zijn verwerkt in de overwegingen bij de eerder genoemde hoofdcriteria.

Rotterdam en Romke de Vries uit Den Haag is van groot cultuurhistorisch belang:

- Als essentieel onderdeel van de specifieke nederzettingsgeschiedenis van Nagele die – mede door de inbreng ervan op het CIAM congres – van internationale betekenis en waarde is, en bovendien een uniek fenomeen.
- Vanwege de innovatieve waarde en het pionierskarakter van Zuiderwinkels voor de typologische ontwikkeling van het naoorlogse winkelcentrum in het algemeen, en die van dorpswinkels in het bijzonder. De modernistische opzet en verschijningsvorm waren destijds een uitdrukking van een hoopvolle toekomst van vrijheid en welvaart (symboolwaarde van Zuiderwinkels voor het nieuwe leven in de nieuwe polder).

architectuurhistorische waarden

Het complex Zuiderwinkels uit 1954-1958 naar ontwerp van de architectenbureaus Van den Broek & Bakema uit Rotterdam en Romke de Vries uit Den Haag is van groot architectuurhistorisch belang:

- Omdat het project een bijzondere plek inneemt binnen de oeuvres van de genoemde gerenommeerde bureaus en tot stand is gekomen in nauwe samenwerking met de roemruchte ‘werkgroep Nagele’ van *De 8* en *Opbouw*. Als zodanig is het een representatief voorbeeld van het vroeg-naoorlogse modernisme en daarmee van groot belang voor de (nationale) architectuurgeschiedenis.
- Vanwege de bijzondere ontwerpqualiteiten van het complex zoals die tot uitdrukking komen in de specifieke uitwerking van ontwerpthema’s als drempel, grid, menselijke maat, functiescheiding, privé en openbaar, oriëntatie en binnen en buiten. Ondanks de vele latere wijzigingen zijn deze ontwerpqualiteiten nog steeds

herkenbaar.

- Als goed, vroeg en herkenbaar voorbeeld van een navolging van het Rotterdamse Lijnbaanconcept, waarbij de doorvertaling van het winkel-wandelgebied naar een dorpse schaal uniek is te noemen.

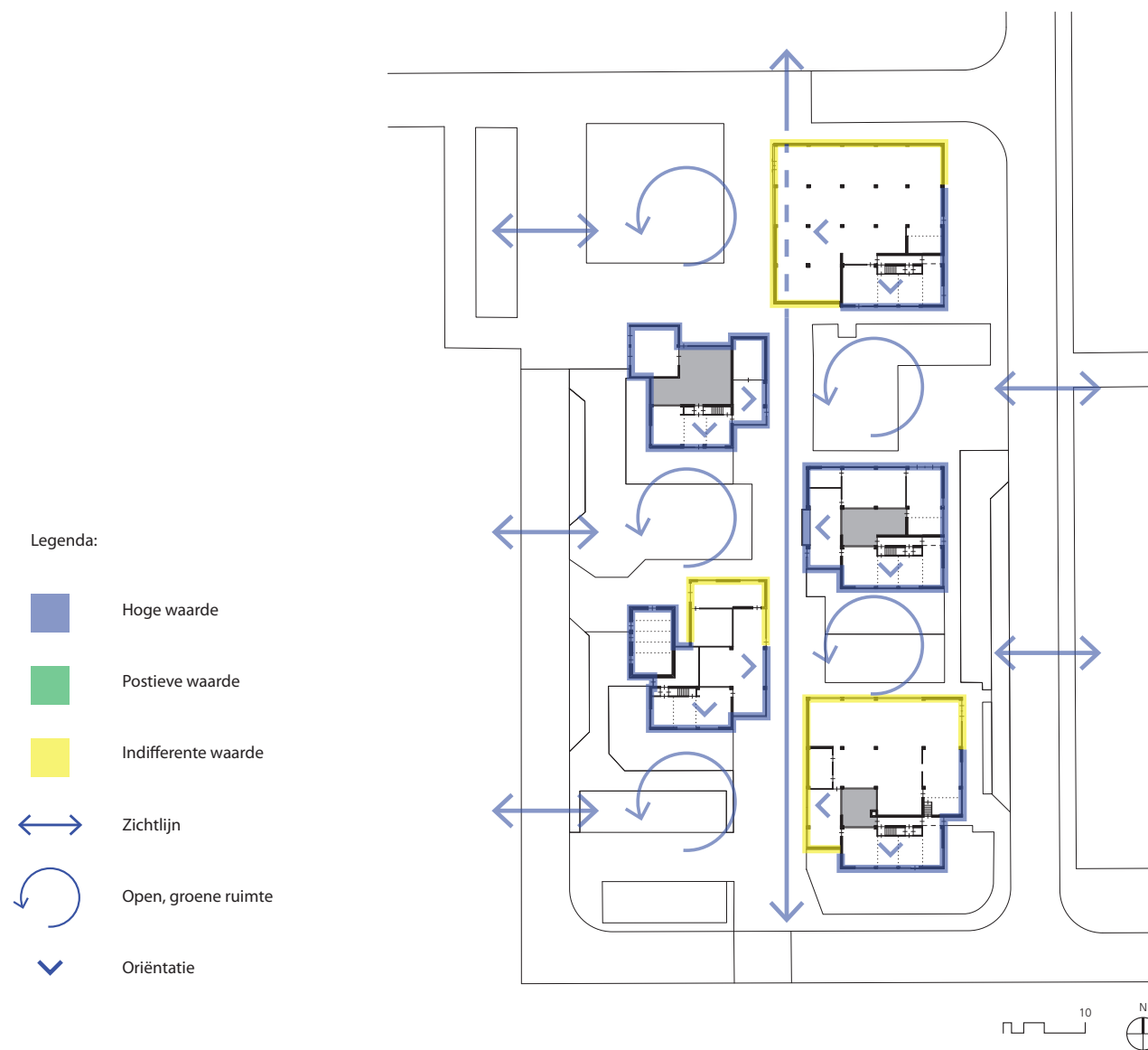
stedenbouwkundige waarden

Het complex Zuiderwinkels uit 1954-1958 naar ontwerp van de architectenbureaus Van den Broek & Bakema uit Rotterdam en Romke de Vries uit Den Haag is van groot stedenbouwkundig belang:

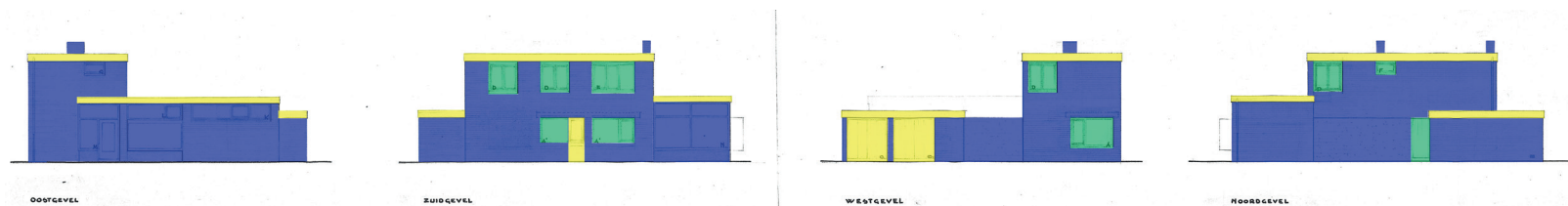
- Als essentieel onderdeel en belangrijke ruimtelijke drager van Nagele dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch, stedenbouwkundig en cultuurlandschappelijk van nationaal belang en uniek is.
- Vanwege de bijzondere betekenis van Zuiderwinkels als onderdeel van de dorpsentree – een langgerekt ensemble met een centraal dorpsplein - gesitueerd bij de kruising van de doorgaande weg en de poldervaart, en daarmee van grote betekenis voor de verschijningsvorm en het beeld van Nagele.
- Vanwege de bijzondere verkaveling die mede gebaseerd is op een geschaald, mathematisch en aan het polderlandschap ontleend grid, waarmee Nagele en daarmee ook Zuiderwinkels is verankerd met zijn landschappelijke omgeving.
- Vanwege de bijzondere ruimtelijke relatie met de omgeving via open ruimtes, zichtlijnen en groenvoorzieningen.

Per saldo leiden die overwegingen tot het waardestellende beeld zoals weergegeven op de ingekleurde tekeningen.

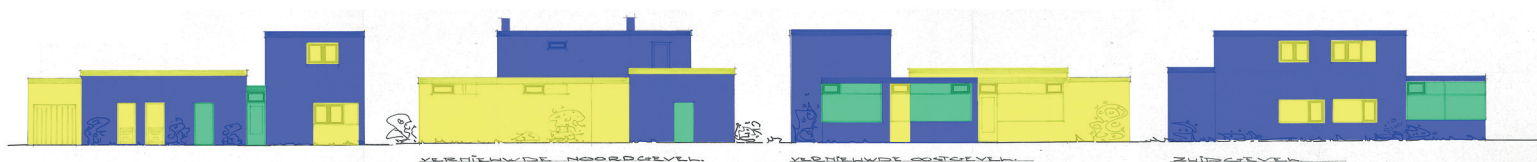
Waardering stedenbouwkundige opzet:

cultuurhistorische waardenkaart complex Zuiderwinkels

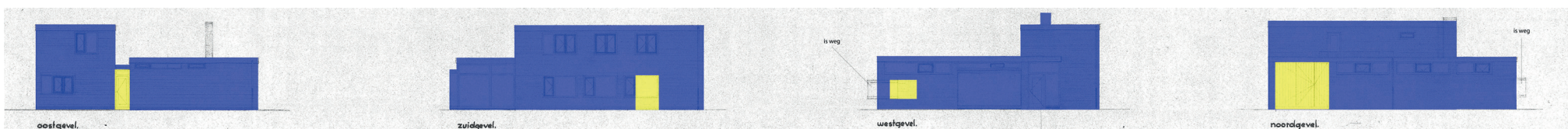
cultuurhistorische waardenkaart gevels Zuiderwinkels 1

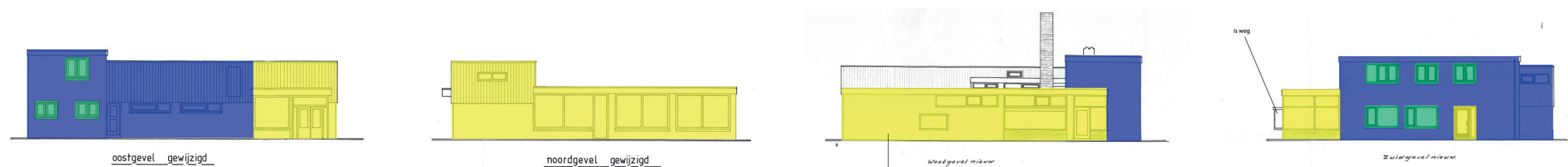
cultuurhistorische waardenkaart gevels Zuiderwinkels 2

cultuurhistorische waardenkaart gevels Ring 86

cultuurhistorische waardenkaart gevels Ring 88

cultuurhistorische waardenkaart gevels Zuiderpoort 1

CONCLUSIES

INLEIDING

Aan de hoofdstukken 'inventarisatie', 'analyse' en 'waardering' worden in dit afsluitende hoofdstuk conclusies verbonden in de sfeer van aanbevelingen en aandachtspunten. Daarbij gaat het vooral om het aanstippen van kansen, bedreigingen en bruikbare ontwerpthema's. De gemeente Noordoostpolder wil het complex Zuiderwinkels namelijk met respect voor de cultuurhistorische waarden opwaarderen en renoveren, zodat het weer economisch kan functioneren.

AANBEVELINGEN EN AANDACHTSPUNTEN

Onderstaande aanbevelingen en aandachtspunten staan in een willekeurige volgorde en moeten derhalve niet als een prioriteitenlijstje worden gelezen.

- Vertel ter plaatse het unieke verhaal van Nagele en Zuiderwinkels. Plaats informatieborden of QR-codes en koppel deze aan een cultuurtoeristische wandelroute: in aanvulling op én ter versterking van Museum Nagele.
- Respecteer bij onderhoud, verbouw en transformatie de cultuurhistorische waarden zoals omschreven en in beeld gebracht op de analyse- en waarderingskaarten vanuit het adagium 'behoud door ontwikkeling'. Overweeg in aanvulling hierop de twee meest gave voorbeelden van het type A (Ring 88) en het type B (Zuiderwinkels 1) aan te wijzen als gemeentelijk monument.
- Behartig als gemeente het belang van het complex als één ruimtelijke en architectonische eenheid en maak hierover (bindende) afspraken met de particuliere eigenaren;

bijvoorbeeld over het aspect kleur dat om de zoveel jaar als thema terugkeert in de periodieke schilderbeurten door het samenstellen van een kleurenwaaier.

- Drempel van het dorp: hou de samenstellende onderdelen van de langgerekte dorpsentree helder, geen diffuse overloop van het plein in het winkelgebied. Dat zorgt bovendien voor een onaangename confrontatie met een blinde noordgevel van Zuiderwinkels 1. Herstel bovendien de centrale as als verbindende zichtlijn, ook als onderdeel van de transformatie van Noorderwinkels tot woongebied.
- Grid: neem het raster altijd als vertrekpunt bij het positioneren van gebouwde elementen en straatmeubilair én het bepalen van rooilijnen en begrenzingen van gebouwen en plantsoenen. Dat raster en de maatvoering daarvan koppelen Zuiderwinkels namelijk aan het grote geheel van het dorp en de polder. Bovendien zorgt het voor een rustig, overzichtelijk en uitgelijnd beeld dat zo kenmerkend is voor Nagele.
- Opbouw: redeneer vanuit de wandelaar als centrale figuur cq. neem de menselijke maat als uitgangspunt. In de getrapte hiërarchische opbouw is daarom juist de kleinste schaal van groot belang: bijvoorbeeld de verwijderde kleine hoekvitruines als opmaat voor de grotere winkel en nog grotere woning.
- Programmering: redeneer vanuit de gedachte dat in de gezoneerde opzet van Zuiderwinkels elke functie zijn eigen plek heeft. Dat zorgt voor een herkenbare en overzichtelijke opzet. Anno 2013 is dat behoorlijk uit elkaar gevallen.
- Openbare ruimte: hou het aantal en soort inrichtingselementen beperkt en hou het vlak. Dat zorgt voor rust en verbinding en sluit aan bij het voor Nagele zo karakteristieke aspect van het 'uitgerolde tapijt' als

onderlegger. Maak de winkelpromenade weer zichtbaar in de bestrating als een verbindend pad tussen de verschillende winkels.

- Privé en openbaar: bedenk een goede oplossing in de verhouding daartussen die recht doet aan de wens van bewoners om bij hun woning een privé te hebben én aan het open karakter van de groene intervallen die van buitenaf zicht bieden op de winkels en omgedraaid op het omringende dorpslandschap. Dat vergt een herinterpretatie van het oorspronkelijke concept.
- Oriëntatie: hou de gerichtheid van de winkels (etalages en zeker de entrees) op de winkelstraat als centrale as en ruggengraat van het complex. Maak de winkels niet te diep of zorg er in ieder geval voor dat een groot deel van de winkel als etalage zichtbaar is aan de winkelstraat. Dit is karakteristiek voor het concept van de winkelpromenade. Versterk dat karakter en de beslotenheid van de interne straat desgewenst door het alsnog realiseren van – een herinterpretatie van – de beoogde luifel boven de winkelstraat.
- Architectuur: versterk en herstel het contrast tussen het gesloten karakter van de woningen, werkruimtes, opslag en garages enerzijds, en het open karakter van de winkelruimtes met de transparante zuidelijke kopgevels anderzijds. Neem de blokvormige bouwmassa's en de gevelcompositie met horizontale streken en verticale vensterassen als uitgangspunt bij wijzigingen aan de gebouwen. Behoud het onderscheid tussen de smalle, hoge bouwvolumes van de woningen en de brede, lage bouwvolumes van de winkels. En hou alle woningen als groep en alle winkels als groep op gelijke hoogte.
- Kleurbeeld: de geschilderde onderdelen van de gebouwen maakten zich oorspronkelijk los van het metselwerk

(veelal crèmekleurig houtwerk naast rode baksteen), of accentueerden vanuit commerciële overwegingen de winkelonderdelen (blauwe kozijnen en kleurrijke deuren). Anno 2013 is dat kleurbeeld gereduceerd tot lichte tinten en een bruinrood dat visueel vastkoekt aan de kleur van de bakstenen en aan het wit geschilderde metselwerk. Neem bij de volgende schilderbeurt het oorspronkelijke kleurbeeld als uitgangspunt om het karakter van het complex en de architectuur weer sterker te laten spreken.

ADVIES

De uitkomsten van dit bouwhistorisch onderzoek uitwerken tot een 'Ontwikkelingsstrategie Zuiderwinkels'. Deze strategie kan voor de lange termijn sturing geven aan de herontwikkeling en opwaardering van dit complex. Primaire doelen daarbij zijn het vitaal maken van Zuiderwinkels en het weer terug brengen van de ruimtelijke samenhang die verloren is gegaan. De visie moet antwoord geven op de vragen wat de belangrijkste verbeterpunten zijn, en hoe de gemeente en de eigenaren daar (gefaseerd) het beste aan kunnen werken.

BIJLAGE 1: GERAADPLEEGDE BRONNEN

INSTELLINGEN

- Gemeente Noordoostpolder en Nieuwland Erfgoed
Centrum: bouwdoossiers.
- Museum Nagele: tentoongesteld materiaal.
- NAI: archieven Van den Broek & Bakema (BROX) en Romke
Romke de Vries (ROMK)

LITERATUUR

- Blom, A. (red.), *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*, Rotterdam 2013
- Bos, J. de e.a., *Handboek Nagele. Visie op een modernistisch dorp in de polder*, Nagele 2010
- Crimson, *De Lijnbaan. Cultuurhistorische verkenning van het Lijnbaan ensemble*, Rotterdam december 2004
- Galema, W. en D. van Hoogstraten, *Winkelcentra. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2005
- Ibelings, H., *Van den Broek en Bakema 1948-1988. Architectuur en stedenbouw. De kunst van de vorm*, Rotterdam 2000
- Mulder, S., en J. Schilt, *Jonge architecten in de wederopbouw 1940-1960*, Bussum 1993
- Risselada, M, en D. van den Heuvel, *Team10 (1953-81): in research of a Utopia of the present*, Rotterdam 2005
- Stuvel, H.J., *Bouwen op nieuwe bodem*, Assen 1967

INTERNET

- bonas.nl
- flevolandbovenwater.nl
- nai.nl
- nieuwländerfgoed.nl
- polderdorpen.nl
- watwaswaar.nl
- wederopbouwdatabank.nl

BIJLAGE 2: KLEURVERKENNING

KLEURVERKENNING ZUIDERWINKELS NAGELE

Onderzoek en verslaglegging: Angelique Friedrichs, 2013
Stichting Restauratie Atelier Limburg
Avenue Céramique 224
6221 KX Maastricht
043-3218444

Inleiding

Middels een zogenaamde kleurverkenning heeft Stichting Restauratie Atelier Limburg de beschilderde onderdelen van de zuiderwinkels in kaart gebracht en op een aantal onderdelen al definitief kunnen bepalen welke kleuren oorspronkelijk zijn toegepast. Bij een kleurverkenning wordt de potentie, omvang en complexiteit van een kleuronderzoek vastgesteld. Het is immers niet mogelijk om vooraf al deze variabelen goed in te schatten. Er worden in deze fase nog geen verfdwarsdoorsnedes bestudeerd en het strafigrafisch onderzoek in situ blijft vaak beperkt tot een sondering waarbij de hoeveelheid lagen een indicatie kunnen geven over de aanwezigheid van de oorspronkelijke afwerking. In deze fase is het nog niet altijd mogelijk om alle lagen middels kleurentrappen en verfdwarsdoorsnedes met elkaar in verband te brengen.

Voor de verkenning van Zuiderwinkels waren twee en een halve dag beschikbaar. Eén dag in situ en anderhalve dag de rapportage. Van één onderdeel (de kozijnen van de winkels) kon reeds de definitieve kleur met een kleurenwaaier worden vastgesteld, terwijl voor andere onderdelen de kleurbepaling middels grotere vrijlegvensters bij een eventueel vervolg onderzoek bepaald kunnen worden. Het afwerklagen pakket bleek niet overal eenduidig en bovendien werden er onderdelen geïdentificeerd die bij nader onderzoek in aanmerking komen voor verdere bestudering.

Van groot belang voor het onderzoek waren de eerste resultaten van het archief- en cultuurhistorisch onderzoek. Voorafgaand aan het veldwerk was deze informatie reeds voor handen. Daaruit bleek onder meer dat Zuiderwinkels 1 en Ring 88 door hun relatief gaaf bewaarde staat het meest voor onderzoek in aanmerking kwamen. Bovendien bevatte de historische foto's en het bouwbestek belangrijke onmisbare informatie.

Hieronder worden de resultaten van de kleurverkenning op de volgende onderdelen besproken:

- Het bakstenen muurwerk
- De kozijnen en boeiboorden
- De winkeldeuren en achterdeur van Zuiderpoort 1
- De waterdorpels en borstweringsplaten
- De regenpijpen

Vervolgens worden de onderdelen die bij nader onderzoek aan bod zouden kunnen komen op een rij gezet. In een conclusie worden de belangrijkste bevindingen samengevat.

Het bakstenen muurwerk

Momenteel zijn op meerdere plaatsen de bakstenen muren in witte en crèmekleurige tinten geschilderd. Zoals duidelijk op de historische afbeelden zichtbaar is, was al dit werk aanvankelijk onbeschilderd.

Links detail van een opname uit het fotoalbum van de bewoonster Ring 88 genomen ter gelegenheid van de opening van de winkel in 1972. Rechts de huidige situatie van dit deel van het gebouw; het baksteenwerk is inmiddels van een crèmekleurige laag voorzien.

De kozijnen en boeiboorden

Voor aanvang van de kleurverkenning in situ was er reeds informatie voorhanden ten aanzien van de oorspronkelijke afwerking op de kozijnen en de boeiboorden. Op de historische foto hieronder (op grond van de kleding gedateerd in de late jaren '50 - vroege jaren '60 van de twintigste eeuw) zijn de kozijnen van de winkels donker en de boeiboorden en kozijnen van de winkelvitrines en woningen licht gekleurd. Op de volgende foto (datering onbekend, maar vermoedelijk jaren '60) zijn de kozijnen blauw en de overige houten onderdelen licht (wit?). In het bestek lezen we: *'alles in vurenhout (boeiboorden), (...) alle kozijnen, ramen en etalages in Oregonpine: schilderwerk 'over het algemeen licht houden', maar ramen zwart, d.w.z. ongebrande omber en Berlijns blauw'.*

Links: Zuiderwinkels 2 (links) en Zuiderpoort 1 (rechts). Vermoedelijke datering op grond van kleding: late jaren '50, vroege jaren '60. De raam kozijnen zijn donker, de boeiboorden en kozijnen van de vitrines en woningen (geheel links) zijn licht. De winkel deur is ook licht van kleur.

Rechts: Zuiderwinkels 2 (links) en Zuiderpoort 1 (rechts). Vermoedelijke datering: jaren '60. De raam kozijnen zijn hier blauw, de boeiboorden, kozijnen van de vitrines en borstweringsplaat achter de fietsen licht.

Het blauw op de kozijnen

Het stratigrafisch onderzoek in situ maakte duidelijk dat de kozijnen (het raamhout en vensterstaal) oorspronkelijke blauw waren. De laag was eenvoudig vrij te leggen en bleek bovendien op verschillende plaatsen op de kozijnen van het interieur nog (deels onder overschilderingen) zichtbaar.

Opvallend is de opmerking uit het bouwbestek: '(...) ramen zwart, d.w.z. ongebrande omber en Berlijns blauw'. Voorafgaand aan het onderzoek in situ werd daarom verondersteld dat met de betreffende pigmenten een kleur was vervaardigd die zo donker was, dat deze bijna als zwart omschreven kon worden. De aangetroffen intens blauwe kleur kan echter niet als zwart aangemerkt worden. Het is een interessante vraag waarom er zwart in het bestek staat waarin het blauwe pigment moest worden toegepast terwijl de uitvoering onweerlegbaar blauw is. Wel duidelijk is dat de definitieve kleur pas in het werk werd bepaald waarbij natuurlijk de belangrijkste vraag is: werd dit bepaald door de architecten, of net als bij de kleur voor het zink 'door de directie' (zie onder het kopje 'Regenpijpen').

Nadere chemische analyse kan duidelijk maken of daadwerkelijk van de pigmenten 'ongebrande omber' en 'Berlijnsblauw' gebruik is gemaakt. Er is helaas nog te weinig onderzoek gedaan naar verven en kleuren ten tijde van de wederopbouw om te bepalen of dit gangbare pigmenten in deze periode waren.

Zuiderwinkels 1. Stratigrafisch vrijlegvenster met de eerste oorspronkelijke blauwe kleur en de match met de NCS kleurwaaiër (NCS S 6030-B).

De lichte tint op de boeiboorden en kozijnen van de vitrines en woningen

De identificatie van het blauw als zijnde de eerste afwerking was niet ingewikkeld: een expliciete kleur zoals dit blauw is een duidelijke indicatie dat het hier om een zichtlaag gaat. Minder eenduidig zijn de afwerklagen op de licht gekleurde boeiboorden en kozijnen van de vitrines en winkels. Dat ze 'licht' van toon zijn weten we reeds uit het bestek en is ook afleesbaar op de historische opnames.

Ring 88 vormde het belangrijkste object waar deze onderdelen bestudeerd konden worden. Bij de andere vier woon-winkels zijn de boeiboorden en veel van de raamkozijnen reeds lang vervangen.

Op de verschillende onderdelen werd als eerste laag een crèmekleurige afwerking aangetroffen en als tweede een lichtgrijze. Dezelfde crèmekleurige laag werd ook gevonden op een stalen vensterkozijn van een raam aan de achterzijde van Ring 88 (zie de foto hieronder). Helaas was het in deze fase niet mogelijk om op dit raam gedetailleerder onderzoek te verrichten, maar het lijkt erop dat ook hier op een crèmekleurige afwerking een lichtgrijs is aangebracht. Beide tinten (crème en grijs) kunnen geïnterpreteerd worden als slotlaag ofwel, de eerste afwerking. In het geval van de lichtgrijze afwerking moet het crèmewit als grondlaag worden gezien. Nader onderzoek middels verfdwarsdoorsnedes en het leggen van relaties tussen de overschilderingslagen kan hier uitsluitel geven. De analyse van de afwerking op de borstwering wijst echter reeds in de richting van de crèmekleurige afwerking. Het onderzoek heeft daar namelijk uitgewezen dat deze onderdelen oorspronkelijk lichtgrijs waren (zie hieronder). Op de historische foto kunnen we zien dat de borstweringen onder de vensters een net iets donkerdere tint hebben dan de boeiboorden. Het lijkt dus waarschijnlijk dat de boeiboorden en kozijnen van de vitrines en woningen niet grijs maar crèmekleurig waren. De historische kleurenfoto op de kaft van het rapport lijkt dit te bevestigen; de tint heeft meer weg van crème dan grijs.

Locatie waar het boeiboord van Ring 88 werd onderzocht met daarnaast de sondering waar de grijze laag goed zichtbaar is en slechts een klein stukje van de crèmekleurige afwerking eronder.

Stalen vensterkozijn woning Ring 88 met een sondering van de opeenvolgende afwerklagen. Op het staal is een oranje menielaag aangebracht gevolgd door een lichte crèmekleurige afwerking en een lichtgrijze.

De winkeldeuren

Bij twee gebouwtjes is de oorspronkelijke winkeldeur nog bewaard gebleven. De eerste afwerking op de deur van Ring 88 was felgeel en die van Zuiderwinkels 1 donkerrood. Het lijkt er dus op dat de kleuren van de deuren verschillend waren. Mogelijk hadden de bewoners zelf zeggenschap bij het bepalen van de kleur.

Zuiderwinkels 1. Een kleurentrap op de winkeldeur laat een donkerrode eerste afwerking zien.

Ring 88. Een kleurentrap laat als eerste afwerking een felgele kleur op een witte grondering zien.

Details van de kleurentrappen op de winkeldeur van Ring 88.

De achterdeur van Zuiderpoort 1

In de westgevel van het woonhuis van Zuiderpoort 1 bevindt zich nog een achterdeur die duidelijk dateert uit de bouwtijd. Zelfs het hang en sluitwerk en het draadglas is bewaard gebleven. De kleurverkenning heeft uitgewezen dat zowel de deur als het kozijn, net als de kozijnen van de winkels blauw zijn geschilderd. Het is opvallend dat het kozijn hier blauw is, terwijl op grond van het onderzoek tot nu toe, en de historische afbeeldingen het vermoeden bestaat dat alle kozijnen van de woningen crèmekleurig waren. Nader onderzoek kan hier mogelijk meer duidelijkheid in brengen.

Westgevel Zuiderpoort 1 met de oorspronkelijke deur, hang en sluitwerk en draadglas. Zowel het vaste deel van het kozijn als de deur zelf waren blauw.

De borstweringsplaten, waterdorpels, en betonnen lateien boven de vensters

In het bestek kunnen we lezen dat het *'mechanisch verdichte beton: waterdorpels buitenkozijnen en borstweringsplaten onder de etalages'* in chloorrubberverf afgewerkt zouden moeten worden. Chloorrubberverf wordt onder meer aanbevolen voor beton in vochtige milieus. Met ander woorden, zeer geschikt voor borstweringsplaten die door opspattende regen vaak vochtig zijn.

De borstweringsplaten

Op de borstweringen van Zuiderwinkels 1 en 2 vinden we als eerste verlaag een lichtgrijze tint (zie de afbeeldingen hieronder). Mogelijk is dit de oorspronkelijke afwerking in 'chloorrubberverf'. De grijze afwerking was moeilijk vrij te leggen. Dit kan samenhangen met het feit dat chloorrubberverf oplost in zijn eigen oplosmiddel en bij overschildering met wederom een laag chloorrubberverf vervloeit met de eerdere verlaag.

Zuiderwinkels 1; zwarte pijl: eerste lichtgrijze afwerking

Zuiderwinkels 1; zwarte pijl: eerste lichtgrijze afwerking

Zuiderwinkels 2; zwarte pijl: eerste lichtgrijze afwerking.

Helaas was er onvoldoende tijd om ook de dorpel onder de etalage van Ring 88 nader te bestuderen. Momenteel is deze bruinrood geschilderd waaronder een bruine en zwarte verlaag schuilgaat. Op de foto uit 1971 is zichtbaar dat dit deel licht van kleur is. Het is vooralsnog onduidelijk of de lichte kleur die door het zwart op de foto hieronder doorschemert, het grijs van de afwerking is of het beton waarvan de plaat is vervaardigd. Het ligt in de verwachting dat ook dit onderdeel voorzien was van de grijze chloorrubberverf.

Borstwering onder de etalage van Ring 88. Onder de bruinrode, en bruine verlaag gaat een zwarte afwerking schuil. Daaronder bevindt zich waarschijnlijk de oorspronkelijke grijze afwerking.

Links detail van een opname uit het fotoalbum van de bewoonster Ring 88, genomen ter gelegenheid van de opening van de winkel in 1972. De borstwering is hier nog licht van kleur.

De waterdorpels

De waterdorpels zijn vervaardigd uit grof beton, bedekt met een verfijnd kiezellaagje. Op de meeste plaatsen zijn de dorpels aan de voor- en onderzijde meerdere keren beschilderd. Aan de bovenzijde zijn deze lagen grotendeels verdwenen door regenslag en gegroeide mossen. Volgens het bestek zouden ook de waterdorpels beschilderd moeten worden met chloorrubberverf. De verfijnde afwerking doet echter vermoeden dat dit nooit gebeurd is. Helaas kunnen de historische foto's hieromtrent geen uitsluitsel geven. Na nader onderzoek kan de al dan niet beschilderde staat van de dorpels mogelijk achterhaald worden.

Een van de waterdorpels met resten van verschillende lagen verf en daarnaast een detail van de fijne kiezellaag die er op aan is gebracht.

De betonnen lateien boven de vensters

Met betrekking tot de lateien boven de vensters wordt in het bestek vermeld *'buiten betonwerken: keimen met keimsche verf'*. Dit is een matte minerale verf die diep in minerale ondergronden dringt en zeer dampdoorlatend is.

Een sondering op een latei aan de achterzijde van Zuiderpoort 1 toont als eerste laag een lichtgrijs. Op een van de historische opnames lijken de lateien echter een donkerdere tint te hebben. Helaas was er onvoldoende tijd om deze afwerking op de verschillende gebouwtjes te onderzoeken en zekerheid te verkrijgen over de oorspronkelijke kleur. Nader onderzoek is hier noodzakelijk.

Sondering op de latei boven een van de vensters van Zuiderpoort 1

Detail van een historische opname waarop zichtbaar is dat de betonnen latei boven de vensters op de verdieping donkerder is dan de kozijnen. Op de afbeelding ernaast is de huidige situatie zichtbaar; de lateien zijn momenteel bij Zuiderwinkels 2 met de kozijnen wit geschilderd.

De regenpijpen

In het bestek lezen we: *'Zinken regenpijpen, goot- en dakkrallen in zinkchromaatverf (de kleuren zullen op het werk door de directie worden bepaald)'*. Zinkchromaat is een gele verf die op metalen wordt toegepast om corrosie tegen te gaan. Het is dus een technische laag die niet in het zicht was.

De zinken goot- en dakkrallen zijn overal vervangen. En ook van de zinken regenpijpen zijn er maar weinig over gebleven. Slechts twee waren er tijdens het onderzoek goed bereikbaar. De overige goed bereikbare pijpen bleken allemaal in de loop der tijd vervangen door plastic exemplaren. De pijp tegen de westgevel van Ring 88 bleek aan de onderzijde uit een steenachtig materiaal vervaardigd waarbij het vermoeden bestond dat het hier om een zogenaamde gresbuis gaat waarin asbestvezels verwerkt zijn. Nader onderzoek heeft hier dus niet op plaats gevonden. Op een historische foto is een regenpijp te zien die aan de bovenzijde dezelfde kleur lijkt te hebben als de boeiboorden, terwijl de eerste anderhalve meter zwart is. Het vermoeden bestaat dat het hier gaat om het gresdeel van de pijp.

Detail uit een van de historische foto's waarop zichtbaar is dat de regenpijp dezelfde kleur heeft als het boeiboard en de onderzijde zwart is.

De pijp die aan de bovenzijde onderzocht is bevindt zich aan de noordgevel van Ring 88. Van de afwerklagen werd een monster genomen en in het atelier onder de microscoop bestudeerd. De eerste afwerking blijkt hier zoals verwacht geel: het zinkchromaat. Op deze gele afwerking bevindt zich een witte en licht grijze laag en nog een aantal latere overschilderingen. Waarschijnlijk waren de pijpen crèmekleurig met een zwart onderzijde.

Noordgevel Ring 88. Dit is de enige zinken regenpijp die tijdens het onderzoek werd gevonden. Alle overige plastic exemplaren zijn niet uit de bouwtijd.

Onderdelen die bij een nader onderzoek aan bod zouden moeten komen.

Hierboven werd reeds aangegeven op welke punten nader onderzoek noodzakelijk is. Op een aantal plekken zullen grotere vrijlegvensters gemaakt moeten worden zodat de tint met een kleurenwaaier definitief bepaald kan worden.

Voorts zijn er een twee plekken die voor nader onderzoek in aanmerking komen:

- Het Balkonhekje en de deur op het balkon van Ring 88
- De houten betimmering van Zuiderpoort 1

Conclusie

De kozijnen van de winkels waren zowel aan de binnen- als buitenzijde **blauw**.

De boeiboorden, kozijnen van de vitrines en woningen vrijwel zeker **crèmekleurig**.

Crèmekleurig waren ook de regenpijpen; op de onderste anderhalve meter na, dit deel was zwart.

De twee nog bewaard gebleven winkeldeuren hadden een **felgele** en **donkerrode** tint.

Mogelijk waren de deuren van de andere winkels in weer andere kleuren geschilderd.

De borstweringen waren grijs en de waterdorpels zeer waarschijnlijk **onbeschilderd**; een fijne **kiezellaag** sierde deze elementen.

Het is vooralsnog onduidelijk welke kleur de betonnen lateien boven de vensters hadden.

De kleuren op de kozijnen van de vijf gebouwen vormen een belangrijk onderdeel van de architectuur. Ze maken de verschillende bouwvolumes van elkaar los en accentueren de getrapte en hiërarchische opbouw van de bouwvolumes: een lichte crèmekleurige tint op de kleine vitrines, blauw voor de eenlaagse winkels naar wederom de lichte tint voor de tweelaagse woningen.

De keuze voor een donkere (zwart?) afwerking op de winkels naast de lichte afwerking zal zeer waarschijnlijk door de architecten zijn bepaald. De uiteindelijke keuze voor het blauw zou ook bij de Wieringermeerdirectie hebben kunnen liggen.

COLOFON

titel	Nagele Zuiderwinkels Bouwhistorisch onderzoek
datum	Nijmegen, januari 2014
in opdracht van contactpersoon	Gemeente Noordoostpolder Arjen van den Berg
onderzoek archiefwerk kleurverkenning	Leon van Meijel, Teake Bouma Leon van Meijel, Evelien van Es (NAi) Angelique Friedrichs
tekst ©	Leon van Meijel
tekeningen ©	Teake Bouma
foto's ©	Leon van Meijel (2013), tenzij anders vermeld in het bijschrift
layout	Franka van Loon
contact	Van Meijel - adviseurs in cultuurhistorie Alphons Sieberspad 16 6532 AG NIJMEGEN 06 – 539 39 806 vanmeijel@adviseursincultuurhistorie.nl www.adviseursincultuurhistorie.nl

Van Meijel adviseurs in cultuurhistorie

Teake Bouma architectuur/stedenbouw
Oude Delft 51
2611 BC Delft
06 – 41 77 88 38
info@teakebouma.nl
www.teakebouma.nl

TEAKE architectuur/stedenbouw BOUMA